

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O'RTA MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI
AL-XORAZMIY NOMIDAGI URGANCH DAVLAT UNIVERSITETI

Fakultet: filologiya va san'at
Kafedra: o'zbek tilshunosligi
O'quv yili: 2013-2014

Magistratura talabasi: Aqmanova Sh.
Ilmiy rahbar: Primov A.
Mutaxassisligi: Lingvistika (o'zbek tili)

MAGISTRLIK DISSERTATSIYASI ANNOTATSIYASI

Mavzuning dolzarbligi. O'zbek tilshunosligida adabiy taxalluslarni lisoniy tadqiq qilish masalasi maxsus tadqiqot obyekti sifatida atroflicha o'rganilmagan. O'zbek shoir va yozuvchilarining adabiy taxalluslarining atalish motiviga ko'ra turlari, hosil bo'lish usullari kabi jihatlar bo'yicha tadqiq qilish bugungi o'zbek tilshunosligining dolzarb masalalaridan biridir.

Ishning maqsadi va vazifalari. Ushbu ishning asosiy maqsadi o'zbek adabiy taxalluslarini tahlil qilish, ularning o'zbek tili onomastik sathida tutgan o'rni belgilash, taxalluslarni tasniflash, tavsiflash, hosil bo'lish yo'llari, atalish motivlari, lug'aviy qatlamlar bo'yicha ko'rsatib berishdan iborat. O'zbek adabiy taxalluslarini to'plash va ularni ilmiy tavsiflash; taxalluslarning o'zbek tili onomastik tizimida tutgan o'rni belgilash; taxalluslarni atalish motivlariga ko'ra guruhlash ilmiy tadqiqotimizning vazifasi hisoblanadi.

Tadqiqot obyekti va predmeti. Ishning tadqiq obyekti hozirgi o'zbek tili va uning turli taraqqiyot bosqichlarida paydo bo'lgan taxalluslar tadqiqotning asosiy obyekti hisoblanadi. Ishning predmetini esa taxalluslarning atalish motivlari, lug'aviy-ma'noviy, genetik xususiyatlariga ko'ra tasniflash, har qaysi guruhga kiradigan taxalluslarning onomastik tizimdagi o'rni va ahamiyatini tadqiq qilishdir.

Tadqiqot uslubiyati va uslublari. Olamning sistemaviy xarakteri, undagi voqea-hodisalarning bir-birlarini taqozo etishi, til va tafakkurning o'zaro zich bog'liqligi va munosabatda ekanligini tan oluvchi dialektik falsafa mazkur dissertatsiyaning metodologik asosini tashkil qiladi. Ishda tadqiq qilinayotgan materialning xarakteridan kelib chiqqan holda, o'rni bilan qiyosiy-tarixiy, tavsifiy, etimologik tahlil usullari qo'llandi.

Tadqiqot natijalarining ilmiy jihatdan yangilik darajasi. Mazkur dissertatsiya ishida o'zbek onomastikasining tarkibiy qismi bo'lgan taxalluslar tilshunoslik nuqtayi nazaridan ilk bor monografik tarzda tahlil qilindi; taxalluslarning tanlanish motiviga ko'ra turlari va hosil bo'lish usullari guruhlariga ajratilgan holda lisoniy tavsiflandi; taxalluslarning lug'aviy qatlamlar bo'yicha tahlili masalasi ham ko'rib chiqildi; taxalluslarning hosil bo'lish yo'llari, usullari o'rganildi; ayrim taxalluslarning ma'noviy xususiyatlariga oid kuzatishlar olib borildi; taxalluslar o'zbek onomastik tizimida o'ziga xos lisoniy xususiyatlarga ega ekanligi aniqlandi.

Tadqiqot natijalarining amaliy ahamiyati va tatbiqi. Tadqiqot natijalari o'zbek tili onomastikasi rivoji uchun muayyan ahamiyatga egadir. Ushbu ishning nazariy xulosalari va tahlil usullaridan boshqa onomastik birliklarni o'rganishda foydalanish mumkin. Ishning ilmiy tahlil va materiallari oliy o'quv yurtlarining filologiya fakultetlarida bakalavr va magistrlar uchun «O'zbek onomastikasi», «O'zbek adabiy taxalluslari», «Antroponimika» mavzularida tanlama fanlar o'qitishda, onomastikaga doir darslik va qo'llanmalar yaratishda, atqoli otlarning izohli lug'atlarini tuzishda qo'llaniladi. Umumta'lim maktablarida ona tili, adabiyot darslarida qo'shimcha material sifatida foydalanilishi mumkin.

Ish tuzilishi va tarkibi. Ish kirish, uch bob, xulosa va foydalanilgan adabiyotlar ro'yxatidan iborat bo'lib, uning umumiy hajmi 89 sahifani tashkil etadi.

Bajarilgan ishning asosiy natijalari. O'zbek tili taxalluslari o'zbek tilshunosligida alohida monografik tadqiqot ob'ekti sifatida ilk bor tadqiq qilindi. O'zbek tilshunosligining dolzarb masalalaridan biri bo'lib kelayotgan o'zbek shoir va yozuvchilarining adabiy taxalluslarining atalish motiviga ko'ra turlari, hosil bo'lish usullari, lug'aviy qatlamari kabi jihatlar bo'yicha tadqiq qilishdir.

Xulosa va takliflarning qisqacha umumlantirilgan ifodasi. Qadimgi davrlardan hozirgacha bo'lgan taxalluslar o'zbek xalqining tili qonuniyatlari asosida shakllangan. Taxalluslarning hosil bo'lish yo'llari, nomlanish tamoyillari, atalish motivlari ko'pgina xalqlarda mushtarak bo'lib, bu taxallusning tanlanishida ijodkor shaxsi, uning yashagan davri, adabiy muhiti kabilar muhim o'rin egallaydi. Taxalluslar, asosan, badiiy asar matnida, tazkiralarda qo'llanadi. Shuning uchun ular o'zbek onomastikasi uchun nominativ va funktsional jihatdan, ya'ni qaysi ijodkorni atashi, o'zbek tili badiiy va ilmiy matnlarida qanday vazifalar o'tashi bilan qiziqarli.

Ilmiy rahbar
Magistratura talabasi

A.Primov
Sh.Aqmonova

**THE MINISTRY OF HIGH AND SECONDARY SPECIAL EDUCATION OF THE
REPUBLIC OF UZBEKISTAN URGENCH STATE UNIVERSITY**

Faculty: Philology and Art

The student of master degree: Sh. Aqmanova

Department: Uzbek linguistics.

Supervisor: c. ph.s. A.Primov

Academic year: 2012-2013

Major: Linguistics (uzbek language)

ANNOTATION OF THE DISSERTATION OF MASTER DEGREE

The actuality of the work: Linguistic analyzing of Uzbek pseudonyms has not been researched as the main object, researching Uzbek writers and poets pseudonyms, their types according to motifs, creating styles is one of the crucial issue now.

The purpose and tasks of the work: the aim of the paper is analyzing uzbek pseudonyms their role in Uzbek appellation, classification of fictitious names founding ways naming motifs and showing them in lexical layers. The task of the thesis is collecting uzbek pseudonyms, classifying them according to their motifs. **The object and subject of the work:** The object of the thesis is recent and old pseudonyms which appeared in different developing periods, the subject is classfying fictitious names according to their motifs, lexical, genetic features and finding out their appellation importance.

The style of the research: The systematic characteristics of the universe, connected events, attitude between language and mind, and other such kind of philosophic ideas are the foundation of the work. Comparative-historical, classifying, ethimological analyses are used on the thesis the novelty of the work: Uzbek appellation in literature is monographic ahalryed for the first time. The types of pseudonyms according to their motifs, theirfounding procedure is classified linguistically. Several pseudonyms were researched according to their lexical feature. The linguistic characteristics of Uzbek appellation was found out.

The practical value of the thesis:

The result of the thesis plays key role in Uzbek appellation. The theoretical results of the work can be used for researching in Uzbek appellation. The thesis is helpful for teaching students in the faculty of philology as a manual for the subjects «Uzbek appellation», «Uzbek literary pseudonyms», «Anthroponimika» and for establishing Uzbek descriptive dictionary. Moreover it can be used at school for teaching mother tongue and literature.

The structure of the work: it includes introduction, 3 chapters, conclusion, list of used literature, it is 89 pages.

The result of the research: Uzbek writers' pseudonyms which they chose or given by people are the main wordstock of Uzbek language. They are unprecedented value of Uzbek culture, spiritual tradition. Because they convey long way of historical periods till now the expression of Uzbek aim and dreams, philosophic, religions, spiritual, aesthetic ideas, belief to historical background, respect to human being, characteristics of the language.

The conclusion and suggestion to the work: from the past time till now Uzbek pseudonyms developed according to language feature. The way of creating fictitions names, appellation tendency, their motifs are the same in several nations, authoris personality his living period, literary environment are important. They are mostly used in literary works and tarkiras. That's why it is interesting with its nominative and functional characteristics in Uzbek appellation, which authar is called with the name, and their usage in Uzbek literary and scientific works.

Supervisor:

A.Primov

Student:

Sh. Aqmanova

MUNDARIJA

Kirish.....	4-10
I bob. O‘zbek adabiy taxalluslarini to‘plash va o‘rganish masalasi..	11-35
1. Taxallus tushunchasi va uning o‘rganilish tarixi.....	11-29
2. O‘zbek adabiy taxalluslarini lisoniy tadqiq qilish usullari.....	29-35
I bob bo‘yicha xulosa.....	36
II bob. Taxalluslarning tanlanish motivlari	37-53
1. Taxalluslarning tanlanish motivlarini aniqlash masalasi.....	37-39
2. Taxalluslarning tanlanish motivlariga ko‘ra turlari.....	39-52
II bob bo‘yicha xulosa.....	53
III bob. Taxalluslarning hosil bo‘lish usullari va lug‘aviy qatlamlari	54-74
1. Taxalluslarning hosil bo‘lish usullari	54-63
2. Taxalluslarning lug‘aviy qatlamlari	63-74
III bob bo‘yicha xulosa.....	75
Xulosa.....	76-77
Adabiyotlar ro‘yxati.....	78-84
Ilova.....	85-89

KIRISH

Dissertatsiya mavzusining asoslanishi va uning dolzarbligi. Prezidentimiz I.A.Karimov ona tilimizni yanada taraqqiy ettirish haqida soʻz yuritib: “Biz ajdodlardan avlodlarga oʻtib kelayotgan bebaho boylikning vorislari sifatida ona tilimizni asrab-avaylashimiz, uni boyitish, nufuzini yanada oshirish ustida doimiy ishlashimiz zarur. Ayniqsa, fundamental fanlar, zamonaviy kommunikatsiya va axborot texnologiyalari, bank-moliya tizimi kabi oʻta muhim sohalarda ona tilimizning qoʻllanish doirasini kengaytirish, etimologik va qiyosiy lugʻatlar nashr etish, zarur atama va iboralar, tushuncha va kategoriyalarni ishlab chiqish, bir soʻz bilan aytganda, oʻzbek tilini ilmiy asosda har tomonlama rivojlantirish milliy oʻzlikni, Vatan tuygʻusini anglashdek ezgu maqsadlarga xizmat qilishi shubhasiz”,-degan edi. Darhaqiqat tilimiz taraqqiyotiga masʼullik tilshunoslik fanining zimmasida boʻlib, u bugungi kunda tilning turli sathlari boʻyicha chuqur ilmiy izlanishlar olib borishni taqozo etadi.

Qadimiy tarixiy nomlar xalq tarixining oʻziga xos darakchilaridir. Atoqli otlar, oʻzida lisoniy xususiyatlardan tashqari, qimmatli tarixiy, etnografik, etikaviy va estetik, diniy-mifologik, geografik, geologik, geofizik va hattoki arxeologik maʼlumotlarni ham mujassam qilgan boʻladi. Shu sababli keyingi yillarda oʻtmish davrlarga oid tarixiy nomlarni tiklash va asrashga doir harakatlarning kuchayganligi seziladi. Demak, atoqli otlar qadimiy ajdodlarimiz bizga qoldirgan buyuk madaniy, lisoniy merosdir. Bu merosda xalqimizning tarixiy xotirasi oʻz ifodasini topgan.

Oʻzbekiston mustaqillikka erishgach, davlatning toponimlar masalalariga alohida eʼtibor berayotgani, respublika, viloyat, tuman va shahar toponimiya komissiyalarining faoliyat koʻrsatayotgani bejiz emas. Buning natijasida joy nomlariga eʼtibor kuchaydi. Avvallari turli sabablarga koʻra unutilgan koʻpgina tarixiy nomlar tiklandi, joy nomlari mafkuraviy qarashlar, shaxsiy munosabat va

mayllar, shuningdek, boshqa xil salbiy munosabatlardan xalos qilindi¹ va, nihoyat, geografik nomlar haqida qaror qabul qilindi².

O'zbek onomastikasida toponimlar, antroponimlar, qisman etnonimlar qoniqarli o'rganilgan. Ammo atoqli otlarning ko'pgina boshqa tiplari, jumladan, taxalluslar yetarli darajada tadqiq qilingan emas.

O'zbek adiblarining o'zlariga tanlagan yoki birovlar tomonidan qo'yilgan taxalluslari xuddi ismlar kabi tilimiz boyligining tarkibiy qismi hisoblanadi. O'zbek tili turli tarixiy davrlarda yuzaga kelgan xilma-xil taxalluslarga juda boy bo'lib, bu nomlar o'zbek xalqining uzoq madaniy va ma'naviy qadriyatining ajoyib durdonalaridan biridir. Chunki bu nomlarda xalqimiz bosib o'tgan ziddiyatli tarixiy yo'l, keng ommaning turli-tuman orzu-umidlari, armonlari, falsafiy, diniy ma'naviy-ahloqiy, tarbiyaviy-estetik qarashlari, qadimiy o'tmishidan guvohlik beruvchi e'tiqodlari, insonlarga bo'lgan hurmat-ehtiromi o'z ifodasini topgan. Shu nuqtayi nazardan olib qaraydigan bo'lsak, taxalluslarda ham tarix yashiringan desak, xato bo'lmaydi. O'zbek tilshunosligida adabiy taxalluslarni lisoniy tadqiq qilish masalasi maxsus tadqiqot obyekti sifatida atroflicha o'rganilmagan. O'zbek shoir va yozuvchilarining adabiy taxalluslarining atalish motiviga ko'ra turlari, hosil bo'lish usullari kabi jihatlar bo'yicha tadqiq qilish bugungi o'zbek tilshunosligining dolzarb masalalaridan biridir.

Tadqiqot obyekti va predmetining belgilanishi. Hozirgi o'zbek tili va uning turli taraqqiyot bosqichlarida paydo bo'lgan taxalluslar tadqiqotning asosiy obyekti hisoblanadi. Ishning predmetini esa taxalluslarning atalish motivlari, lug'aviy-ma'noviy, genetik xususiyatlariga ko'ra tasniflash, har qaysi guruhga kiradigan taxalluslarning onomastik tizimdagi o'rni va ahamiyatini tadqiq qilishdir. Taxalluslar badiiy adabiyot matnlaridan, matbuot va boshqa xil nashrlar sahifalaridan to'plandi.

Tadqiqotning maqsadi va vazifalari. Ushbu ishning asosiy maqsadi o'zbek

¹ Qarang: Begmatov E. Mustaqillik va toponimiya // O'zbek tili va adabiyoti. – Toshkent, 2009. – 5-son. – B. 9-15.

² “Geografik obyektlarning nomlari to'g'risida”. O'zbekiston Respublikasining Qonuni // Xalq so'zi. – Toshkent, 2011-yil 12-oktabr.

adabiy taxalluslarini tahlil qilish, ularning o'zbek tili onomastik sathida tutgan o'rini belgilash, taxalluslarni tasniflash, tavsiflash, hosil bo'lish yo'llari, atalish motivlari, lug'aviy qatlamlar bo'yicha ko'rsatib berishdan iborat.

Dissertatsiyada nazarda tutilgan asosiy maqsadga quyidagi vazifalarni bajarish orqali erishiladi: o'zbek adabiy taxalluslarini to'plash va ularni ilmiy tavsiflash; taxalluslarning o'zbek tili onomastik tizimida tutgan o'rini belgilash; taxalluslarni atalish motivlariga ko'ra guruhlash, taxalluslarning hosil bo'lish usullarini aniqlash va genetik tavsiflash.

Tadqiqotning asosiy masalalari va farazlari. O'zbek adabiy taxalluslari tizimidagi taxalluslarning lisoniy genezisi, etimologiyasi, ular qaysi tildan qabul qilingan bo'lsa, o'sha til xususiyatlarini ham o'zida aks ettiradi. Bunday nomlar o'zbek onomastikasi uchun nominativ va funktsional jihatdangina, ya'ni qanday ob'ektni atashi, o'zbek tili nutqiy uslublarida qanday vazifalar o'tashi bilan qiziqarlidir.

Har bir tilga xos bo'lgan nomlanish tamoyillari va nomlash an'analari taxalluslarning vujudga kelishida ishtirok etadi. Adib ijodiy yo'nalishi, xarakterining turli xususiyatlarini aks ettiruvchi so'zlar taxallusga aylanadi. Taxalluslarni nomlash uchun asos bo'ladigan belgilar xilma-xildir. Taxalluslarning bu jihatlarini o'rganish tadqiqotimizning asosiy masalalari va farazlaridan hisoblanadi.

Taxalluslar aslida antroponimlarning bir turidir. Antroponim – shaxs (inson)ning atoqli otidir. Antroponimiya biror tildagi shaxs atoqli otlarining majmuidir. Bular: 1) real, ya'ni hayotiy shaxslar atoqli oti; 2) obrazlarning to'qima atoqli oti; 3) afsonaviy (mifologik) shaxslar atoqli oti kabilarga ajratiladi.

Qanday manba yoki ijtimoiy muhitda uchrashiga va qo'llanishiga ko'ra antroponimlarni quyidagicha tasniflash mumkin: 1) umumtil (umumadabiy) antroponimlari; 2) dialektal antroponimlar; 3) folklor antroponimlari; 4) badiiy antroponimlar. Antroponimiya makroko'lamiga kiradigan nomlar quyidagi atoqli otlardan tashkil topadi: 1) ismlar; 2) laqablar; 3) familiyalar; 4) otaismalar; 5)

taxalluslar; 6) shaxsni nomlashning boshqa xil tarixiy shakllari.

Ishimizda antroponimlar makroko‘lamiga kiradigan taxalluslar tadqiq qilindi. O‘zbek adabiy taxalluslarining qo‘yilish motivlari, ma’noviy, lug‘aviy, genetik xususiyatlari o‘rganildi.

Mavzu bo‘yicha qisqacha adabiyotlar tahlili. Turkiy tillardagi taxalluslarga oid tadqiqotlar, asosan, o‘zbek, qozoq, qirg‘iz, tatar tillarining materiallarini o‘zida qamrab olgan kichik hajmli tavsifiy xarakterdagi maqolalardan iborat.

Adabiy taxallus masalasi xususida E.E.Bertels, V.A.Abdullayev, V.I.Zohidov, A.M.Mirzoyev, I.S.Braginskiy, N.M.Mallayev, M.Shayxzoda, G‘.Q.Qarimov, A.H.Hayitmetov, A.P.Qayumov, B.N.Valixo‘jayev va boshqalarning o‘zbek va tojik adabiyoti tarixiga doir yirik tadqiqot va ilmiy maqolalarida, darslik va qo‘llanmalarida fikr-mulohazalar bayon etib o‘tilgan.

Ijodkorlarning o‘zlari ham, umuman, taxallus tanlash sabablari borasida, xususan, o‘z taxalluslari xususida fikr va mulohazalarini yozib qoldirganlar. Fikrimizga A. Navoiy, Muqimiy, S. Ayniy, Oybek singari ulkan ijodkorlarning bu sohadagi e’tirof va qaydlari yaxshi misol bo‘la oladi. Ko‘pchilik tadqiqotlarda ayrim taxalluslarning ma’nolari tavsifi va stilistik qirralari tahlil etilganligi kuzatiladi.

Adabiy asarlarda qo‘llangan taxalluslarni tadqiq qilishga qaratilgan ishlarda esa, asosan, nomlarning stilistik vazifalari, kontekstdagi ma’nolarini ochib berishga harakat qilinadi.

T.Qorayev tadqiqotlarida o‘zbek ijodkorlarining taxalluslari shakllanishi haqida ba’zi mulohazalar, ayrim taxalluslarning etimologiyasi haqidagi ma’lumotlarni uchratish mumkin. Shuningdek, T.Qorayev, R.Vohidovlarning¹ tadqiqotlari adabiyotshunoslik yo‘nalishida bo‘lishiga qaramasdan, taxallusning qo‘yilish sababini tahlil qilish jarayonida ayrim taxalluslarning ma’nosi,

¹ T. Qorayev, R.Vohidov. Taxalluslar. – Toshkent, Fan, 1979.

e'timologiyasi haqida bildirgan mulohazalari ilmiy asosli ekanligi kuzatiladi.

O'zbek taxalluslari tadqiqiga oid ishlar o'zbek taxalluslari tizimining, atoqli otlarning lisoniy xususiyatlarini ochib berishga qo'shilgan hissa ekanligini e'tirof qilish bilan birga, bu tadqiqotlarning aksariyati taxalluslarning izohli tavsifi, talqiniga yo'naltirilganligi, mavzuga turlicha yondashishlar natijasida ularning tarqoq holda tahlil qilinganligi sababli mazkur onomastik birliklarni muayyan tizim bo'yicha monografik tarzda o'rganib, taxalluslarning o'zbek tili leksikasida tutgan o'rini belgilash zaruriyatini keltirib chiqaradi.

Taxalluslar o'zbek antroponimiya tizimining etarli ravishda o'rganilmagan qatlamlaridan biridir. *Taxallus* so'zi asli arabcha bo'lib, "xalos bo'lmoq", "qutulish" ma'nolarini anglatadi.¹ Shuningdek, u "she'rda o'zining asli otidan boshqa ikkinchi bir ot qo'yish" tarzida ham izohlanadi². "Taxallus - ramziy nom, taxallus".³

Shaxsning taxallusi bitta yoki birdan ortiq bo'lishi mumkin. yozuvchi Abdulla Qodiriy *Julqumboi, Julqunboy — Dumbulboy, Mulla Julqumboi Dumbulboy o'g'li, Dumbulniso, Kalvak maxzumning jiyani, Jiyani, Sovrinboy, Ovsar, Dumbul, Jirtaki, Shig'oy, Yo'lovchi* kabi taxalluslarga ega bo'lgan.⁴

O'zbek adiblarining o'ziga xos taxalluslari bo'lgan va ular qisman Oltoy (Bois Qoriev) tomonidan to'plangan⁵. T.Qoraev va R.Vohidovlar mumtoz adabiyotda uchraydigan taxalluslar, ular anglatuvchi ma'nolar haqida ikki ish e'lon qilishdi⁶. Bu ishlar qatoriga alohida shoirlarning taxalluslariga bag'ishlangan ishlarni ham kiritish mumkin⁷. Tilga olingan ishlarda taxalluslar adabiyotshunoslik nuqtai nazaridan o'rganilgan.

1Ўзбек классик адабиёти учун қисқача лугат. Тузувчилар: П.Шамсиев, С.Иброҳимов. - Тошкент: ЎзФА, 1953. -Б. 33

2Навоий асарлари лугати. Тузувчилар: П.Шамсиев, С.Иброҳимов. - Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1972. -Б.601.

3Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли лугати. III. - Тошкент: Фан, 1984. - Б. 201.

4Турдиев Ш. Абдулла Қодирий асарларининг библиографияси // Ўзбек адабиёти. ТошДУ асарлари. - Тошкент, 1960. -Б. 208-220.

5Олтой (Қориев Б). Тахаллуслар // Фанваторумуш. -Тошкент, 1966. -№7. -Б. 20-21; Қориев Б. Адабий тахаллуслар ҳақида// Ўзбек тили ва адаб. -Тошкент, 1967. -№1. - Б. 52-53.

6Қораев Т., Вохидов Р. Адабий. тахаллуслар ҳақида. - Тошкент: Фан, 1978. - 58 б.; Ўша муаллифлар. Тахаллуслар. - Тошкент: Фан, 1979. -68 б.

7Исҳоқов Ё. Алишер Навоий ва Навоий тахаллусли шоирлар // Ўзбек тили ва адабиёти. - Тошкент, 1968. - №1. - Б. 42-44; Ўша муаллиф. Ўн бир Жомий // Ўзбек тили ва адабиёти. -Тошкент, 1968. - №1- Б. 42-45; Шодиев Э. Навоийнинг адабий тахаллуслари//Адабий мерос. - 1990. -№1(51). - Б. 24-28.

Taxalluslarning atalish motiviga ko'ra turlari, hosil bo'lishi, tasnifi, genetik tavsifi, funktsional xususiyatlarini muayyan nazariy tamoyil va metodlar asosida tadqiq qilish onomastik birliklarning lisoniy xususiyatlarini mufassal yoritish imkonini beradi. Demak, mazkur dissertatsiya ushbu muammolar tadqiqiga bag'ishlangan ilk monografik tadqiqot hisoblanadi.

Tadqiqotda qo'llanilgan uslublarning qisqacha tavsifi. Olamning sistemaviy xarakteri, undagi voqea-hodisalarning bir-birlarini taqozo etishi, til va tafakkurning o'zaro zich bog'liqligi va munosabatda ekanligini tan oluvchi dialektik falsafa mazkur dissertatsiyaning metodologik asosini tashkil qiladi. Dissertatsiya uchun xorijdagi mashhur tilshunos olimlar A.V.Superanskaya, Yu.A.Karpenko, V.D.Bondaletov, V.A.Nikonov, o'zbek tilshunoslaridan A.P.Hojiyev, E.A.Begmatov, H.Dadaboyev, Z.Do'simov, T.Qorayev, R.Vohidov va ilmiy rahbarimiz A.Primovlarning tadqiqotlari va ularda ilgari surilgan nazariy qarashlar ilmiy asos vazifasini bajardi. O'zbek adabiy taxalluslarining lisoniy xususiyatlarini o'rganishda hozirgi davr onomastikasi sohasida erishilgan ilmiy tahlil usullariga tayanildi. Shuningdek, ishda tadqiq qilinayotgan materialning xarakteridan kelib chiqqan holda, o'rni bilan qiyosiy-tarixiy, tavsifiy, etimologik tahlil usullari qo'llandi.

Tadqiqot natijalarining nazariy va amaliy ahamiyati. Tadqiqot natijalari o'zbek tili onomastikasi rivoji uchun muayyan ahamiyatga egadir. Ushbu ishning nazariy xulosalari va tahlil usullaridan boshqa onomastik birliklarni o'rganishda foydalanish mumkin. Ishning ilmiy tahlil va materiallari oliy o'quv yurtlarining filologiya fakultetlarida bakalavr va magistrlar uchun «O'zbek onomastikasi», «O'zbek adabiy taxalluslari», «Antroponimika» mavzularida tanlama fanlar o'qitishda, onomastikaga doir darslik va qo'llanmalar yaratishda, atoqli otlarning izohli lug'atlarini tuzishda qo'l keladi. Umumta'lim maktablarida ona tili, adabiyot darslarida qo'shimcha material sifatida foydalanilishi mumkin.

Tadqiqotning ilmiy yangiligi. Mazkur dissertatsiya ishida quyidagi ilmiy natijalarga erishildi:

- o‘zbek onomastikasining tarkibiy qismi bo‘lgan taxalluslar tilshunoslik nuqtayi nazaridan ilk bor monografik tarzda tahlil qilindi;
- taxalluslarning lug‘aviy qatlamlar bo‘yicha tahlili masalasi ham ko‘rib chiqildi;
- taxalluslarning hosil bo‘lish yo‘llari, usullari o‘rganildi;
- taxalluslarning atalish motivlariga ko‘ra turlari belgilandi;
- ayrim taxalluslarning ma‘noviy xususiyatlariga oid kuzatishlar olib borildi.

Dissertatsiya tarkibining qisqacha tavsifi. Ish kirish, uch bob, xulosa va foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxatidan iborat bo‘lib, uning umumiy hajmi 80 sahifani tashkil etadi.

I BOB. O‘ZBEK ADABIY TAXALLUSLARINI TO‘PLASH VA O‘RGANISH MASALASI

1. Taxallus tushunchasi va uning o‘rganilish tarixi

Ma’lumki, ota-onalar farzandlariga o‘z dunyoqarashlari, saviyalari, orzu-umidlari nuqtai nazaridan nom qo‘yadilar. Ulg‘ayib ma’lum soha bo‘yicha shuhrat qozonayotgan iste’dod sohibi uchun otasi qo‘ygan nomning mazmuni muvofiq kelmay qolishi mumkin. Shundan keyin u o‘z estetik dunyoqarashiga muvofiq nom – taxallus tanlaydi.

Taxallusning paydo bo‘lish vaqti va sabablari xususida bahs etishdan avval bu so‘zning lug‘aviy ma’nosi, ilmiy, adabiy, tarixiy manbalarda qanday talqin qilinishi haqida to‘xtalish maqsadga muvofiq. Jumladan, taxallus so‘zi “G‘iyosul-lug‘at”, “O‘zbek mumtoz adabiyoti asarlari uchun qisqacha lug‘at”, “Ruscha-o‘zbekcha lug‘at”, “Farhange zaboni tojik” (“Tojik tilining izohli lug‘ati”), “Adabiyotshunoslik atamaları lug‘ati”, “Navoiy asarlari lug‘ati” va boshqa ishlarda deyarli bir xilda izohlanadi. “Taxallus” atamasi arabcha so‘z bo‘lib, “xalos bo‘lish”, “qutulish” va “o‘z nomidan boshqa bir nomni qabul qilish”ni anglatadi.¹

O‘zbek adabiyotda adabiy taxallus va anonimlarga qiziqish keyingi yillarda ham davom etdi. Ana shu qiziqishlar mahsuli sifatida nomlar, taxalluslar masalasida keyingi yillarda o‘zbek, tojik, boshqird va boshqa millatlar tillarida ham bir qator tadqiqodlar, maqola va lug‘atlar paydo bo‘ldi.

O‘zbek adabiyotida taxallus termini hozirgi kunda keng ma’noda qo‘llanilib kelmoqda. Uni yozuvchilar, shoirlar, artistlar, rassomlar, jurnalistlar, hamda jamoat arboblari ikkinchi nom yoki familiya sifatida qabul qiladilar.

Taxallus atama sifatida yozuvchi, shoir, jamoat va davlat arboblari, jurnalistlar tomonidan qabul qilingan ikkinchi nom yoki familiyadir. Davrlar o‘tishi bilan bu toifa vakillari o‘z familiyasi bilan emas, balki ana shu taxallusi bilan shuhrat qozonib, jamoatchilik o‘rtasida keng taniladi. G‘iyosiddin Kichkina

¹Qorayev B. Adabiy taxalluslar haqida. –O‘zbek tili va adabiyoti, 1967, № 1. – B. 51-58.

o'g'li Alisher – Navoiy, Zokirjon Xolmuhammad o'g'li – Furqat, Muso Toshmuhammad o'g'li – Oybek va boshqalar fikrimizning dalilidir.

Timofeev va Vengrovlarning “Qisqacha adabiyotshunoslik terminlari lug'ati” kitobida quyidagilarni o'qiybiz: “Psevdonim (taxallus) grek tilidan olingan. Psevdos – yolg'on, uydirma, onoma – ot, ism – o'ylangan ism yoki familiya bo'lib, ayrim yozuvchilar o'z asarlarini shu nom bilan chop ettiradilar, aktyorlar sahnaga chiqadilar”.

Onomastikaga bag'ishlangan barcha tadqiqotlarda *antroponimlar* haqida ham so'z boradi. E.A.Begmatov tadqiqotlarida taxalluslar ham antroponimning turidir, deb to'g'ri ta'riflanadi¹. Antroponim - asli grekcha so'z bo'lib, aptro - odam+onim, ya'ni kishilarga berilgan atoqli otlardir. O'zbek tilida bu termin o'rnida ism, kishi ismi, odam otlari, kishi nomlari kabi terminlar qo'llaniladi.

Antroponim ham onomastikaning xuddi toponim yoki zoonim kabi lisoniy birligi bo'lib, u o'z ichiga aniq birliklarni oladi. Masalan, N.V.Podolskaya antroponim termini haqida fikr yuritir ekan, uning tarkibiga ism, otchestvo, familiya, laqab, taxallus, kriptonim (laqab, ism, nom), andronim, ginekonim, patronim kirishini qayd qilgan².

Biror tildagi antroponimlar majmui antroponimiya (xuddi toponimiya, zoonimiya kabi) deb yuritiladi. Masalan, o'zbek antroponimiyasi, qozoq antroponimiyasi kabi. Antroponimlarni tadqiq qiluvchi soha antropopimika deb nomlanadi va onomastikaning bu bo'limi antroponimlarning lisoniy va nolisoniy xususiyatlarini tadqiq qiladi. Antroponimika mutaxassisi antroponimist (o'zbekcha antroponimshunos) deb yuritiladi. Biror tildagi antroponimlarning yig'indisi, mavjud antrokonni tashkil qiladi.

Antroponimika o'rganadigan, antroponimiyaning fondini tashkil qiladigan antroponimik birliklarga nimalar kiradi? E.A.Begmatov o'zbek tilidagi kishi atoqli

¹ Бегматов Э.А. Ўзбек тили антропонимикаси. – Тошкент, Фан, 2013. – Б.11.; Шу муаллиф. Исmlарнинг сирли олами. – Тошкент, Ўзбекистон, 2013. – Б.8.

² Подольская Н. В. Словарь русской ономастической терминологии. – С. 31.

oti bo'lgan quyidagi onomastik vositalar o'zbek antroponimiyasining birliklari ekanini ta'kidlaydi:

1. Ismlar - konkret shaxsga berilgan ismlar.
2. Laqablar.
3. Taxalluslar.
4. O'zbeklarda shaxsni nomlashning o'tmishda mavjud bo'lgan ba'zi shakllari ("qizi", "o'g'li") yordamida nomlash.
5. Shaxsni uning ismiga o'tmish ajdodlarini nomini tiklash orqali atashning arabcha shakllari ("ibn" "binni") yordamida.
6. O'tgan asrning 20-30-yillaridan rasmiy ravishda majburan qabul qildirilgan ruscha familiya va ota ismlari.

Yuqorida keltirilganlar antroponimik birliklardir va ularni o'zbek antroponimiyasi o'rganadi¹.

1965-yili E.A.Begmatov tomonidan "O'zbek tili antroponimikasi" mavzusidagi nomzodlik dissertatsiyasi himoya qilingan². Bu o'zbek tili antroponimlarining tarixiy-etnografik, lisoniy xususiyatlari keng ko'lamda o'rganilgan ilk tadqiqot edi. Tadqiqot antroponimlarni lingvistik jihatdan o'rganishga bag'ishlangan bo'lsa-da, unda antroponimlar tarixiy, etnolingvistik, sotsiolingvistik tomondan ham tadqiq qilingan. Unda o'zbek laqablari, taxalluslar, familiya va ota ismlari ham keng tahlil qilingan.

Muallifning ismlarning ma'no strukturasi, ismning unga asos bo'lgan so'z (apellyativ)dan semantik va funktsional jihatdan farqi, ismlarga xos ba'zi antropoleksemalar, nomlarning tuzilish qolipi, ism va laqab, ism va taxalluslarning farqi haqidagi fikrlari o'sha davrda ilk aytilgan mulohazalar edi.

E.A.Begmatov o'zbek antroponimlarini o'rganishni keyinchalik ham tinimsiz davom ettirdi. Olimning o'zbek ismlarining imlosi va rus tiliga

¹Бегматов Э.А. Ўзбек тили антропонимикаси. – Тошкент, Фан, 2013. – Б.11.; Шу муаллиф. Исmlарнинг сирли олами. – Тошкент, Ўзбекистон, 2013. – Б.8.

²Бегматов Э. Антропонимика узбекского языка: Автореф. дис.... канд. филол. наук. Ташкент: Фан, 1965.

transkripsiyasiga bag‘ishlangan “Kishi nomlari imlosi”, “O‘zbek ismlari imlosi”, “O‘zbek ismlari” ism berishning etnolingvistik va diniy motivlari izohlangan “Ism chiroyi”, o‘zbek ismlarining ma’nolari talqin qilingan “O‘zbek ismlari ma’nosi” va boshqa bir qator asarlari buning yorqin guvohidir.

O‘zbek adiblarining o‘ziga xos taxalluslari bo‘lgan va ular qisman Oltoy (Bois Qoriev) tomonidan to‘plangan¹. T.Qorayev va R.Vohidovlar mumtoz adabiyotda uchraydigan taxalluslar, ular anglatuvchi ma’nolar haqida ikki ish e’lon qilishdi². Bu ishlar qatoriga alohida shoirlarning taxalluslariga bag‘ishlangan ishlarni ham kiritish mumkin³. Tilga olingan ishlarda taxalluslar adabiyotshunoslik nuqtayi nazaridan o‘rganilgan⁴.

Taxalluslarning tasnifi, mazmuni xususida mushohada yuritishdan oldin shu sohaga dahldor ikki muhim masala ustida to‘xtalish zarur. Bulardan biri – taxallusning paydo bo‘lish tarixi va ikkinchisi uning qo‘llanish sababidir. Ma’lumki, Eron va Arabistonda islomgacha bo‘lgan davrda yozma adabiyot rivojlangan. Eron yozma adabiyotida dastlab qofiyalangan proza paydo bo‘lib, uning o‘rnini asta-sekin she’riyat egallay boshlagan. VI-VII asrlarda paydo bo‘lgan she’riy asarlarda shoir so‘zi qo‘llanmagan, balki uning o‘rnida qo‘shiqchi so‘zi ishlatilgan. Manbalarning guvohlik berishicha, VIII asr boshidan boshlab “shoir” so‘zi yozma adabiyotda qo‘llana boshlagan.

Taxallus qo‘llash masalasi o‘zbek adabiyotida uzoq tarixga ega. O‘zbek adabiyotining yirik donishmandlari bu masalani o‘z tadqiqotlari va darsliklarida qayd qiladilar. Xususan, taniqli adabiyotshunos olim N.Mallayevning eng qadimgi adabiy yodgorliklardan boshlab XVII arsga qadar bo‘lgan o‘zbek adabiyoti

¹ Olтой (Б.Қориев). Тахаллуслар // Фан ва турмуш. – Тошкент, 1966. – 7-сон. – Б.20-21. ; Қориев Б. Адабий тахаллуслар ҳақида // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 1967. -1-сон. – Б. 52-53.

² Қораев Т., Воҳидов Р. Адабий тахаллуслар ҳақида. – Тошкент: Фан, 1978 – 58 б.; Ўша муаллифлар. Тахаллуслар. – Тошкент: Фан, 1979.–68 б.

³ Исоҳқов Ё. Алишер Навоий ва Навоий тахаллусли шоирлар // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 1968. – 1-сон. – Б. 42-44; Ўша муаллиф. Ўн бир Жомий // Ўзбек тили ва адабиёти. –Тошкент, 1968. – 1-сон.– Б. 42-45; Шодиев Э. Навоийнинг адабий тахаллуслари // Адабий мерос. – 1990. – 1(51) сон. – Б. 24-28.

⁴ Авлакулов Я.И. Ўзбек тили ономастик бирликларининг лингвистик тадқиқи. Филол. фанлари номзоди дисс. ... автореф. – Тошкент, 2012. – Б. 10-11.

xususida keng ma'lumot beruvchi "O'zbek adabiyoti tarixi", akademik B.A.Abdullayev va professor F.Karimovlarning shu nomdagi darsliklarida bu masalaga alohida e'tibor qilinadi. Bulardan tashqari akademik V.Zohidov, professor A.Qayumovlarning bir qator ilmiy tadqiqot va monografiyalarida taxallus to'g'risida qimmatli fikrlari bayon qilingan.

Har bir onomastik birlik ma'lum nominatsiya ehtiyoji tufayli yuzaga keladi. Taxallus ham mana shunday ehtiyoj tufayli udum bo'lgan. Bu taxallus so'zining ma'nosida ifodalangan.

Psevdonim (laqab) termini grek tilidan o'zlashgan bo'lib, psevdos – yolg'on, uydirma + onoma - nom ma'nosini anglatadi. N.V.Podolskaya psevdonimni uydirma, o'ylab topilgan nom, soxta nom ma'nolarida tushuntirgan.

T.Qoraev va R.Vohidovlar taxallus so'zi bir qator tarixiy lug'atlar, o'zbek va tojik tilining izohli va ikki tilli lug'atlarida, she'riyat lug'ati, adabiyotshunoslik terminlari lug'atlarida deyarli bir xil izohlanishini aniqlashgan¹.

Biror xalq adabiy tilidagi taxalluslar ijtimoiy-siyosiy, adabiyotshunoslik, tilshunoslik maqsadida to'planishi va o'rganilishi mumkin. Taxalluslarni ijtimoiy-siyosiy maqsadda o'rganish taxallus egasining siyosiy maqsadlarini bilish, taxallus egasining qanday g'oyaviy guruhga mansub ekanini aniqlashni maqsad qilib oladi.

Taxallusni adabiyotshunoslik nuqtayi nazaridan o'rganish, taxallus egasi bo'lgan shaxsni aniqlash, ushbu taxallusni tanlashning ijtimoiy, badiiy-estetik, ruhiy tabiatiga aniqlik kiritish, taxallusning yozuvchi badiiy ijodi g'oyalariga aloqadorlik va mosligini ochish maqsadida amalga oshiriladi. Taxallusni onomastik aspektda o'rganish ham lingvistik, ham badiiy-estetik xulosalar chiqarishga imkon beradi.

Taxalluslarni to'plash va o'rganishga oid anchagina tadqiqotlar mavjud. Ayniqsa, I.F.Masanovning uch jildli "Словар псевдонимов русских писателей, учённых и общественных деятелей" nomli lug'ati mashhurdir. Shuningdek, V.G.Dmitrievning «Скрывшие свое имя» monografiyasi ham

¹ Қораев Т., Воҳидов Б. Тахаллуслар. Тошкент: Фан, 1979. 6-7-бетлар.

xarakterli.

O‘zbek klassik adabiyoti adiblarining, hozirgi davr o‘zbek yozuvchilarining taxalluslari haqida adabiyotshunoslardan E.E.Bertels, V.Abdullayev, I.S.Braginskiy, V.Zohidov, A.Hayitmetov, Y.Ishoqov, N.Mallayev, B.Valixo‘jayev, A.Qayumov, O.Nosirov, I.Haqqulov, yozuvchi va shoirlardan Alisher Navoiy, Sadridin Ayniy, Abdulla Qodiriy, Muqimiy, G‘.G‘ulom, Oybek, A.Qahhor va boshqalarning asarlarida qimmatli ma‘lumotlar bor.

Taxalluslarni to‘plash va tartiblash ba‘zi taxallusdosh adiblarni aniqlashga yordam beradi. Bu, ayniqsa, 1920-yillar o‘zbek matbuoti sahifalaridan 430 taxallusni to‘plagan T.Qoraev¹ hamda Y.Ishoqovlarning maqolalarida, T.Qorayev, R.Vohidovlarning “Taxalluslar” kitobida yorqin ko‘rinadi³.

Taxalluslar yig‘ilgan mavjud lug‘atlarni kuzatish taxallus qabul qilish, asosan, yozuvchilar⁴, olimlar, jurnalistlar va ijtimoiy sohada faoliyat ko‘rsatuvchilarga tegishlidir.

O‘zbek tilshunosligida taxalluslar alohida, maxsus o‘rganilgan va tadqiq qilingan emas. E.Begmatov «O‘zbek tili antroponimikasi» nomli dissertatsiyasida taxalluslarni «O‘zbek onomastikasining qo‘shimcha nominativ kategoriyalari» sarlavhasi ostida o‘rgangan edi. Taxalluslar haqidagi ba‘zi ma‘lumotlar “Nomlar va odamlar”; “Taxallusingizning ma‘nosi nima?”, “Лев и кипариус”, “Nomnoma” kabi asarlarda¹ uchraydi. O‘zbek shoir va yozuvchilari taxalluslarning o‘rganilish tarixi va nazariy tomonlari E.Begmatov tomonidan chuqur yoritilgan².

Taxallus qachon qo‘llana boshlagani haqida turli fikrlar mavjud. Ba‘zi manbalarda yozilishicha, “qo‘shiqchi” o‘rniga VIII asrdan boshlab “shoir” so‘zi qo‘llana boshlagan. VIII–IX asrdan she‘riyat taraqqiy etgan. Arab va Eron adabiyotida VII–VIII asrlardan taxallus udum bo‘lgan: So‘fiy she‘riyatida Bobo Ko‘hiy (1050-yilda vafot etgan), Abdulla Ajoriy (1088-yilda vafot etgan), Ahmad

¹Бегматов Э. Номлар ва одамлар. Тошкент: Фан, 1966.; Менажиев М., Азаматов Х., Абдурахмонов Д., Бегматов Э. Имингизнинг маъноси нима? Тошкент: Фан, 1968.; Гафуров А. Лев и кипариус. М.: Наука, 1971.; Абдуллаев Ф. Номнома. Душанбе, 1972.

² Бегматов Э.А. Ўзбек тили антропонимикаси. – Тошкент, Фан, 2013. – Б.77-85.

Jomiy (1141 yilda vafot etgan)¹.

Tojik adabiyotshunosi A.M.Mirzaqev, I.S.Braginskiylar fikricha, taxallus X asrdan an'ana tusiga kirgan.

Taxalluslar shaxs egasining faoliyatiga aloqadorligiga ko'ra ikkiga: adabiy taxalluslar va siyosiy taxalluslarga bo'linadi. O'zbek tilida adabiy taxalluslar ko'proq. Bordi-yu, yozuvchi siyosiy mavzuda felyeton, satirik maqola yozsa, o'shanga mos keluvchi taxallus bilan imzo chekkan.

Ko'rinadiki, shoirlarning taxallus tanlashi turli motivlarga borib taqaladi. Masalan, Shavqiy, Vafoiy, Yaqiniy, Mir Ishqiy taxalluslarida adibning orzu-umidlari, ruhiy kayfiyati o'z ifodasini topgan. Mana shu tip taxalluslarni ba'zi olimlar «o'z ma'naviy zavqiga mos» taxallus, deb ataydi².

Taxallusning o'ziga xos ba'zi xususiyatlari bor:

1. Bitta adib birdan ortiq taxallus bilan imzo chekadi. Bularni ko'p taxallusli shoirlar yoki siyosiy arboblardan deyish mumkin. Masalan, Alisher Navoiy Mavlono Yahyo Sabakning 4 ta taxallusi haqida yozadi: «Avval Tuffoniy taxallus qilur edi, so'ngra «Fattohiy» qildi, ammo «Xumoriy» va «Asroriy» ham taxallus qilibdur» (MN, 17). O'zbek shoirasi Mohlar oyimning Komila, Nodira, Maknuna taxalluslari bo'lgan².

Yozuvchi Abdulla Qahhor gazeta va jurnallarda e'lon qilgan she'r va maqolalarini Norin Shilpiq, Mavlono Kufur, Gulyor, Erkaboy, Elboy taxallusi bilan; Abdulla Qodiriy: Shoshiy, Alimov, Julqunboy, Boyqush, Dumbulboy, Dumbul jiyani, Dumbul devona, Dumbul o'g'li, Kalvak Maxsumning jiyani, jiyani Sovrinboy, Ovsar, Jirtaki, Shig'oy, Yo'lovchi taxallusi bilan; Sharafiddin Shamsiev o'z asarlarini: Shukriya, Doiy, Sharafzoda, Toshkandiy, Xurshid, Ali Toshkandiy, Shukriy, Toshkandiy, Shamsiddin Sharof, Shamsiddin Toshkandiy, Dilhasta, Faqir, Tojali, O'jar, Indamas, Injiq, Shukriy, Sharof, Chayonbay,

¹ Қораев Т, Воҳидов Р. Тахаллуслар. 21-23-бетлар.

² Чобанов М. Н. Фамилия. Тэхэллус. Тбилиси, 1987. 33-бет.

² Қаюмова. Қўқон адабий муҳити. Тошкент: Фан, 1961. 220-221-бетлар.

Shohidiy, Alin Shoshiy, Alon Shukriy, Shoshiy, Eliboy, Jarqinboy, Jiyan kabi 27 tadan ortiq taxallus bilan e'lon qilgan.

Bitta taxallusga «sodiq qolgan» yozuvchilar ham bor. Masalan, Rahmatulla Otaqo'ziyev Uyg'un, Maqsud Ma'sumbek o'g'li Shayxzoda, Manzura Sobirova Oydin, Abdurahim Abdullaev G'ayraty, Komil Numonovich Numonov Yashin va boshqalar.

Ba'zi o'zbek adiblari familiyalaridagi qo'shimchani tushirib ham imzo chekishgan: Hamid Olimjon, G'afur G'ulom, Sulton Jo'ra, Abdulla Qahhor, Sobir Abdulla, Hamid G'ulom, Ibrohim G'afurov va boshqalar.

2. Bir xil apellyativlardan hosil bo'lgan bitta taxallusni bir necha shaxslar taxallus sifatida qabul qilishadi.

Yoqubjon Ishoqov maqolasida Mullo Navoiy Xurosoniy, Bobosulton Navoiy (qumlik), Mulla Shamsiddin Muhammad Navoiy (Koshoniy), Mirmuhammad Sharif Navoiy (Karboloniy), Pirzoda Navoiy (Sabzavoriy), Mirzo Muhammad Padiy Navoiy taxallusli shoirlar bo'lganini yozadi. Umuman, Navoiy taxallusli shoirlar 15 tadan oshadi.

Alisher Navoiy «Buxoriy» taxallusli shoirlardan Xo'ja taxallusli Buxoriy, Xayoliy Buxoriy, Sayfiy Buxoriy kabi shoirlarni tilga olgan edi (MN).

M.N.Chobanov bitta bir xil taxallus bilan imzo chekkanlarni «hamtaxalluslar» deb yuritadi. Bizningcha «taxallusdoshlar» (adashlar, otdoshlar) deb yuritish ma'qul.

3. Taxallus doimiy va mavsumiy bo'lishi mumkin. Ba'zi yozuvchilar ijodi boshida bitta taxallusni qabul qiladi va barcha asariga o'sha taxallus bilan imzo chekadilar. Mana shunday taxalluslar doimiy taxalluslardir.

Bitta adib birdan ortiq taxallusni qabul qilsa, asosiy taxallusdan tashqarilari vaqtincha qabul qilingan, mavsumiy taxallusdir. Chunki bunday taxallusning ba'zilari ayrim asarlarga qo'yiladi, keyinchalik bu taxallusdan foydalanilmaydi. Mavsumiy taxalluslar satirik asarlarni yozuvchi adiblar, jurnalistlar, siyosiy

arboblarning taxalluslari orasida ko‘p uchraydi¹.

O‘rta Osiyoda kitob nashr qilish tarixi XIX asrning II yarmiga to‘g‘ri keladi. Yuqorida aytib o‘tganimiz, taxallus qo‘llash masalasi tarixi VII-VIII asrlarga borib taqaladi. Taxallus tanlash familiyaning ma‘qul tushmasligi masalasi bilan bog‘liqligini ko‘rsatuvchi faktlarni o‘zbek adabiyoti tarixida uchratmadik. Yevropada yirik boy, katta mulk egasi, taniqli va e‘tiborli shaxsning yozish-chizish bilan shug‘ullanishi qandaydir g‘ayritabiiy holat hisoblangan. Mulkdorlar nashr etilgan asarlari uchun gonorar olishdan or qilganliklari uchun o‘z familiyalarini yashirganlar. Bu xususiyatlar Sharq adabiyoti uchun xos emas. Chunki nashriyot bo‘lmagandan keyin pul to‘laydigan tashkilot va qalam haqi xususida gap bo‘lishi mumkin emas. Gonorar olishdan or qilish tufayli yoki yana boshqa sabablardan bo‘lsa kerak rus va Yevropa adabiyotlarida anonim asarlar vujudga kelgan. Hatto ayri xalqlarda badiiy asarlarning mualliflarini familiyasiz e‘lon qilish uchraydi. Buni koreys adabiyoti misolida ko‘rish mumkin.

V.G.Dmitriev tomonidan taxallus haqida ilgari surilgan mulohazalarda o‘zbek va fors-tojik adabiyotlariga tegishli tomonlar ham mavjud.² Sharq xalqlari adabiyoti uchun birinchi galda taxallusning paydo bo‘lishida senzura emas, balki shohlar, din va shariat peshvolarining ta‘qibidan qo‘rqish turtki bo‘lganligi haqidagi fikr xarakterlidir. Islomgacha bo‘lgan davr arab adabiyotining yirik vakillaridan biri Abdulla ibn al-Muqaffiy o‘zi yashayotgan davrdagi idora usulidan norozilik bildirganligi, erkin fikrlarni o‘rtaga tashlaganligi uchun 759-yilda osib o‘ldirilgan. Xuddi shunday fojia VIII asrda faoliyat ko‘rsatgan Ismoil ibn Yasar, Bashshar ibn Burd Tohirispiniylar boshiga tushgan edi. Sulton Mahmud G‘aznaviyni hajv qilgani uchun Abdulqosim Firdavsiy uning g‘azabiga duchor bo‘lganligi, keksalik chog‘ida umrini darbadarlikda o‘tkazganligi ma‘lum. Taniqli ijodkor adib Sobir Termiziy ham bunday ta‘qibdan chetda qolmagan. U tiriklayin Amudaryoga

¹ Бегматов Э.А. Ўзбек тили антропонимикаси. – Тошкент, Фан, 2013. – Б.79.

² Дмитриев В.Г. Скрывшие свое имя. – М.: Наука, 1978. – С.312

oqizilgan. Bulardan tashqari, amaldor va boshqalarning sir-asrorini fosh qilganliklari uchun ijodkorlar daryoda oqizilgan, osib o'ldirilgan, tiriklayin terisi shilib olingan. Ajab emas, taxallus ostida yashirinishga shu fojialar sabab bo'lgandir.

Ma'lumki, Eron va Arabistonda islomgacha bo'lgan davridayoq yozma adabiyot rivojlangan. Eron yozma adabiyotida dastlab qofiyalangan proza (sa'j) paydo bo'lib, asta-sekin uning o'rnini she'riyat egallay boshlagan. VI — VII asrlarda paydo bo'lgan she'riy asarlar muallifiga nisbatan “shoir” so'zi qo'llanmagan, uning o'rnida qo'shiqchi so'zi ishlatilgan «Shoir» so'zi VIII asr boshlaridan boshlab yozma manblarda uchray boshlaydi. VIII - IX asrlarda poeziya taraqqiy etgan. She'riyatning g'azal, qasida, qit'a, ruboiy kabi janrlari shakllangan. Xuddi shu davrda Abbos Marvoziy, Abu Xafs Sug'diy Samarqandiy, Abu Solih Gurgoniy kabi shoirlarning shuxrati keng tarqalgan. Shunisi xarakterliki, bu ijodkorlarning aksariyati o'z nomi bilan emas, balki taxalluslari bilan el o'rtasida shuxrat qozongan. Abbos ismidan keyin kelgan Marvoziy, Abu Xafsdan so'ng ishlatilgan Sug'diy Samarqandiy, Abu Solihga qo'shilib kelgan Gurgoniy kabi so'zlar taxallus ma'nosida ishlatilgan so'zlar bo'lib, ular shu ijodkorlarning Marvoz, Samarqand, Gurgon shaharlaridan bo'lganligiga ishoradir.

Taxallus qo'llash masalasi fors-tojik va o'zbek adabiyotlarda o'z tarixiga ega bo'lib, o'zbek adabiyotshunos olimlari ham bu masala xususida tadqiqotlari va darsiklarida fikr bildirib o'tadilar. Xususan, taniqli olim N.M.Mallayev, akademik V.A. Abdullayev va professor F.K.Karimovlarning oliy o'quv yurtlari uchun tuzilgan «O'zbek adabiyoti tarixi» darsliklarida bu masala yetarli tahlil qilinadi. Shuningdek, akademik V.Zohidov, professorlar L.Xayitmetov, A. Qayumovlarning kitoblarida ham bu haqida qimmatli fikrlar mavjud. Turkular o'rtasida asar avtori nomini unda qayd qilish an'anasi «O'rxun-Enisey yodgorliklari»dan boshlanadi. O'zbek olimlari va yozuvchilari o'rtasida o'z nomini badiiy asarga kiritish yoki taxallus qabul qilish traditsiyasi turkiy run yozuvlaridan keyin ham davom etadi. Fikrimizga Abu Nasr Forobiy, Abu Rayhon Beruniy, Maxmud Qoshg'ariy va

Ahmad Yugnakiy singari zukkolarning o'z nomlari bilan emas, balki «soxta nomlari» — taxalluslari bilan shuxrat paydo qilganliklari misol bo'la oladi. Ulug' oktabri sotsiolostik revoyutsiyasidan keyin ham taxallus tanlash an'anasi qisman davom etdi. Bu davrda yosh ijodkorlar safi o'sib bordi. XX asrda yangi davr voqelik holatiga o'tgan va unda mustahkam turgan ijodkorlar matbuot atrofida uyushdilar. Ularning dastlabki asarlari matbuot orqali o'quvchilar qalbidan joy oldi. Ammo bu yosh ijodiy kuchlar, davr taqozosiga ko'ra, haqiqiy ism va familiyalarini pinhon tutib, o'z asarlari, maqolalarini ma'lum taxallus ostida matbuotda bostirishga majbur bo'ldilar. Masalan, Sadridin Ayniy vaqtli matbuot sahifalarida «Ayn», «Azg'ich», «Bir kechalik futurist», «Bir musofir», «Buxorodan bir kishi», «Yolg'on ro'zador», «Yolg'onchi», «Zimg'oyib», «Idora» kabi imzolar bilan davriy matbuotda qatnashgan. Abdulla Qodiriy esa «Shoshiy», «Alimov», «Julqunboy», «Boyqush», «Dumbulboy», «Dumbul jiyan», «Dumbul devona», «Dumbulnisa», «Dumbulboy o'g'li», «Elboy», «Jarqinboy», yozuvchi Sharif Rizo «Shodimat», «Dilshod», «Alqar», «Azamat», «Oshno», «Sur'atjon», «Sumbul», «Jurnalist» taxalluslari bilan ocherk, hikoya, feletonlarini e'lon qildilar.

Ana shu tariqa o'zbek adabiyotida talaygina mavsumiy yoki vaqtinchalik taxalluslar vujudga keldi. 20- va 30-yillarda o'zbek adabiyotida badiiy asarlarni matbuotda ochiq, imzo bilan e'lon qila olmaslik hodisasi hozirgi kunlarda o'z erki, milliy mustaqilligi va haq-huquqi uchun kurashayotgan boshqa mamlakatlarda ham davom etmoqda. Ular ham o'z asarlarini turli «soxta» nomlar ostida e'lon qilishga majbur bo'lmoqdalar.

O'zbek adabiyotida qo'llangan taxalluslar bir joyga jamlansa, ijodkorlarimiz taxallus tanlashga jiddiy e'tibor bilan qaraganlari ko'zga tashlanadi. Alisher Navoiy taxallus tanlash masalasiga alohida e'tibor bergan, uning qo'llanish sabablari, mohiyatini ajoyib she'riy satrlarda maqsadga muvofiq tarzda bayon qilib bergan ulug'lardan sanaladi. Fikrimizga «Lisonut-tayr» dostonining «Bu kitobda taxallus tag'yirining uzri» deb nomlanuvchi qismi yaxshi misol bo'la

oladi. Buyuk mutafakkir bu o'rinda faqat o'z taxalluslarining «tag'yiri» masalasi bilan cheklanib qolmasdan, balki, umuman, taxallus bobidagi qarashlarini ham ifodalaydi:

Chun kichik yoshdin manga bo'ldi nasib,
Naz adosida xayoloti g'arib,
She'r har sinfinki qildim ibtido,
Turk alfozi bila topdi ado
O'ylakim har kimsa nekim qilg'usi,
Ba'zi ishta bor oning bir belgusi.
Kim o'zi taxsisiga imlodur ul,
Muhri yo tavqi yo tamg'odur ul.
Savha debosiyu nazm nishosidur
Kim taxallus nozimi tamg'osidur.

Alisher Navoiyning taxallus to'g'risidagi yuqoridagi fikrlari inqilobgacha bo'lgan ilg'or qarashdagi o'zbek adabiyotining barcha vakillariga ham tegishlidir. Shu boisdan ham klassiklar adabiy jarayondagi bu an'anaga hech qachon befarq qarashmagan, aksincha, unga yuksak estetik talablar nuqtai nazaridan turib yondashganlar.

Sharq xalqlari adabiyoti tarixida bir ijodkorning bir necha taxallus ostida qalam tebratishi keng tarqalgan an'analardan biri hisoblanadi. O'tmish adabiyotining guvohlik berishicha, ayrim taxalluslar ba'zi sabablarga ko'ra, tez-tez alamashtirilib, yangilanib turiladi. Jumladan, Bobo Savdoiy taxallusli shoir dastlab "Xodariy" nomi ostida, keyinchalik asab kasaliga uchraganidan so'ng "Savdoiy" degan "uydirma nom" olgan. Boshqa holatlarda esa taxalluslar almashinuviga shoirning estetik o'rni, holati, idealida paydo bo'lgan o'zgarishlar asosiy sabab bo'lgan. Ayrim vaqtlarda esa mansabdor shaxslarning talabi, topshirig'i, ta'qibining kuchayishi, bir xil taxallusdagi shoirlarning ma'lum bo'lishi, ijodiy izlanishlar paytida tanlangan taxallus, ulg'aygan, tajriba paydo qilgan paytda tabiatga mos tushmay qolishi kabi sabablarga ko'ra sodir bo'ladi. Misollarga

murojaat qilaylik. Alisher Navoiy “Majolis un-nafois”da bir necha taxallus ostida ijod qilgan shoirlar haqida ma’lumot beradi. Shulardan birini keltiramiz: “Mavlono Yahyo Sebak – Xuroson mulkining rangin fozili erdi, ko’p ulum va fununda mohir erdi. Sano-e-la aruzda barcha el ani musallam tutarlar erdi. Aning ta’bi diqqatini har kishi bilay desa”Shabistoni xayol” degan kitobini ko’rsun. Avval Tuffohiy taxallus qilur erdi. So’ngra Fattohiy ham taxallus qildi. Ammo Xumoriy va Asroriy ham taxallus qilubdur”. Alisher Navoiyning guvohlik berishicha, Mavlono Sebak “Tuffohiy”, “Fattohiy”, “Asroriy”, “Xumoriy” va joyiga nisbatan “Nishopuriy”ni qo’shib olti taxallus ostida asarlar yaratgan. Alisher Navoiy tazkirasida Mavlono Yahyo Sebakdan boshqa biron ijodkorning shuncha ko’p taxallus bilan ijod etganligi haqida ma’lumot uchramaydi. Biroq ikkita taxallus bilan qalam tebratgan ijodkorlar anchagina topiladi.

Shoir Mavlono Zamoniyy xususida mulohaza yuritib, “Mavlono Muhammad Omiliyning o’g’ludirkim, ikkinchi majlisda oti mazkur bo’ldi, “Vafoiy” taxallus qilur erdi. Faqir (Navoiyning o’zi) iltimosi bila “Zamoniyy”ga tag’yir berdi. Ikki jihatdan: bir jihat bukim, Sulton Badiuzzamon Mirzo mulozimi erdi, “Zamoniyy” – taxallusining munosabati anga ko’p bor erdi. Yana bir jihat bukim, Ahmad Hojibek “Vafoiy” taxallus qilur va she’ri mashhurdir va devoni ham bor. Munosib ermas erdirkim, ulug’ kishiga bejihat taxallusda sherik bo’lg’ay”. Bu parcha ikki jihatdan e’tiborga loyiq. Biri, Mavlono Zamoniyyning ikki taxallus ostida qalam tebratgani masalasi bo’lsa, ikkinchisi, taxallusni o’zgartirishga sabab bo’ladigan zarurat masalasidir. Ko’p taxalluslilik masalasi faqat shu ikki shoirga xos emas.

Quyida Alisher Navoiy izoh bergan, ba’zi adabiyotshunoslar fikr bildirgan taxalluslardan namunalar keltiramiz:

Muflisiy XV asrda yashagan o’zbek shoiri, taxallus shoirning ijtimoiy ahvoliga ishora qiladi⁷.

Mavlono Kavkabiyy: «Munajjim yigit durur va o’z fanig’a munosib taxallus ihtiyor qilibdur» (MN, 86).

Sakkokiyy: pichoqchi bo’lgan, pichoq yasash bilan shug’ullangan, sakkok –

pichoq ma'nosidadur (Navoiy. Navodir ush-shabob. 1959, 588).

Rayhoniyy: «Rayhoniyy taxallus qilur erdi.... munosabati ila anga Jomiy taxallusi buyurildi. Shayxzodalardandur, taxallusi ham anga dalolat qilur» (MN, 76).

Zuloliy: «Zihni sarchashmasidin nazmi zuloli sofi zohir bo'lur jihatdin anga Zuloliy taxallus topildi (MN, 76).

Amiriy - Mirzaolim Mushrif xon saroyida mushrif amaliga ega bo'lgan, uning mushrif taxallusi o'shandandur

Malik: «O'zin Malik-Ravzon avlodidan tutar jihatdin Malik taxallus qilur (MN, 78).

Bu-Ali: Devonavor yurur, devona bo'lmasa erdi «Bu-Ali» taxallus qilmaydi erdi (MN,83).

Otoyi - Otoyining otasi Taxallusoil ota Ahmad Yassaviyning inisi Ibrohim otaning o'g'li bo'lgan. Demak, Otoy nasl-nasabi tomonidan mashhur shayxlar - otalar avlodidan bo'lgan. Shu sababli uning taxallusi Atoyi emas, Otoy yoziladigan bo'ldi (Otoyi. Tanlangan asarlar. 1958, 5) va boshqalar.

Mir Alisherning "Navoiy", "Foniy", Muhammad Sharifning "Gulxaniy" va "Jur'at", Mohlaroyimning "Nodira", "Komila", "Maknuna", Sadridin Saidmurod o'g'lining "Sifliyy", "Muhtojiy", "Jununiy", "Ayniy" kabi taxallus ostida ijod etganliklari bu an'ananing asrlar davomida yashab kelayotganidan guvohlik beradi.

O'tgan asrning 20-30-yillarda ko'p taxalluslilik avj olgan. Davr taqozosi tufayli ijodkorlar o'nlab taxalluslar ostida o'z asarlarini matbuot sahifalarida e'lon qilganlar. Bu aqidani tasdiqlovchi misollar yuqorida qayd qilib o'tildi. Ammo bu o'rinda da'voni asoslash maqsadida birgina misol bilan cheklash mumkin. 1882-1960-yillarda yashab ijod etgan Shamsiddin Sharofiddinov – Xurshid o'zbek xalq madaniyati tarixida munosib o'rinni egallagan.

Bir necha shoirning bir taxallus ostida qalam tebratishi hodisasi ham anchagina keng ommalashgan an'ana sanaladi. So'zsiz hech bir narsa-hodisa sababsiz yuz bermaydi. Ayni paytda bir necha qalamkashlarning bir so'zni taxallus

sifatida qo‘llashiga o‘ziga xos sabablar bo‘lishi tabiiy. Fikrimizcha, buning sababi bir necha shoirning bir-biridan bexabar qalam tebratishidir. Masalan, o‘tmishda Buxoroning Qorako‘l tumanida yashab ijod etgan shoir Toshkent yoki Farg‘onada ijod etayotgan qalamkashdan qanday xabar olishi mumkin? Hatto bu gapni Buxoro amirligi hududining qarama-qarshi tomoniga joylashgan tumanlar ta‘b ahli xususida ham aytsa bo‘ladi. U yoki bu asrda ma‘lum mamlakatda birgina tazkira bunyodga kelganki, undan bahramand bo‘lish hammaga ham nasib bo‘lmagan. Masalan, Alisher Navoiy yashab ijod etgan XV asr ikkita tazkirani – Davlatshoh Samarqandiyning “Tazkirat-ush-shuaro”si va Alisher Navoiyning “Majolisun-nafois”ini biladi. Abdurahmon Jomiy “Bahoriston”ining yettinchi ravzasi ham tazkira xarakterida. Bu uch asar ham Movaraunnahr Xurosonday katta hududdagi ijodkorlarning barchasini qamrab olish imkoniga ega emas edi. Mana bir misol, Alisher Navoiy “Majolisun-nafois”da Xo‘ja Ismat Buxoriy, Xayoliy Buxoriy, Sayfiy Buxoriy kabi buxorolik shoirlar haqida ma‘lumot beradi.

Navoiy taxallusida Alisher Navoiydan boshqa bir qator ijodkorlar ham qalam tebratgan. Masalan, Mullo Navoiy Xurosoniy, Bobosulton Navoiy, Mullo Shamsiddin Muhammad Navoiy, Mirmuhammad Sharif Navoiy, Pirzoda Navoiy, Mirzo Muhammad Taqiy Navoiy va boshqalar. Umuman Navoiy taxallusi bilan ijod etgan shoirlar o‘n beshtadan oshadi.¹

Adabiy taxalluslarni har bir qalam tebratayotgan shoir va yozuvchilar misolida ko‘rishimiz mumkin. Xorazm diyorida yashab ijod qilgan buyuk allomalarimiz ham o‘zlari uchun adabiy taxallus tanlab, she‘rlar, asarlar bitganlar.

Muhammad Solih 1455-1534 yillarda Xorazm diyorida yashab ijod qilgan . Muhammad Solih lirik va epik shoir sifatida mashhurdir. Uning ijodi Navoiy va Bobur tomonidan yuksak baholangan. Shoirning adabiy merosi “Shayboniynoma” asaridir. Shoir haqida uning she‘rlarini mutolaa qilganimizda otasining ismi Nursaid ekanligini bilishimiz mumkin. Adib o‘z nomini taxallus vazifasida qo‘llagan. “Solih” arabcha “Yaxshi”, “Yaxshi ishlarni qiluvchi” ma‘nolarini

¹Ishoqov Y. Alisher Navoiy va Navoiy taxallusli shoirlar. – O‘zbek tili va adabiyoti, 1968, № 3.

bildiradi.

Majlisiy XV asr oxiri XVI asr birinchi yarimida Xorazmlik iste'dodli vakillaridan biridir. Hasan Xo'ja Nisoriyning ma'lumotiga qaraganda, Majlisiy Buxoroga ko'chib kelib, Ubaydullaxon va uning o'g'li Abdulazizxonlar saroyida xizmat qilgan. Qissalari ko'p, yaxshi va latif g'azallari bor bo'lgan bor. Adib "Qissai Sayfulmuluk" dostonini meros qoldirgan. Misr shoxining o'g'li Sayfulmuluk –doston bosh qaxramoni. Adibning asl ismi Majlisiy bo'lib, ismini taxallus qilib olgan.

Majlisiy arabcha "Majlis ahlining sevimli kishisi, bazm davra va suhbatga zeb beruvchi, xursandlik baxsh etuvchi kabi ma'nolarni bildiradi"

Shermuhammad Munis 1778-1829 yillarda Xorazmda yashab ijod qilgan. Tarjimon, xattot sifatida mashxurdir. Shoir qofiya san'atining mumtoz ustasi bo'lib, oruzda ijod qilgan. Adabiy mahsuli "Firdavsul iqbol" asari bo'lib, 5 bobdan iborat tarixiy salnoma tarzida yozilgan.. Asl ismi Shermuxammad bo'lib, Munis shoirning adabiy taxallusidir. Munis arabcha so'z bo'lib, «Do'st», "ulfat", "hamdam" kabi ma'nolarda qo'llagan.

Muhammadniyoz Nishotiy XVIII asr ikkinchi yarmi, XIX asrda Xorazmda yashab qalam tebratgan. Adibning "Husnidil" dostonida o'zining xorazmlik ekanini aytib o'tgan. Nishotiy arabcha "suyunish", "shodlanish", "xursandchilik", "surur" kabi ma'nolarini bildiradi. Nishotiy shoirning adabiy taxallusidir.

Feruzning asl ismi Muhammad Rahimxon bo'lib, u 1847-1910 yillarda Xorazmda ijod qilgan. Feruz shoirning adabiy taxallusi bo'lib, forscha "baxtli", "toleli", "g'olib" kabi ma'nolarni bildiradi. Adib Xorazm taxtiga xukmronlik qilish bilan birga, badiiy ijod bilan ham shug'ullangan.

Buyuk alloma Xorazm diyorining yetuk farzandi *Avaz O'tardir*. U 1884 yil 25 avgustda Xivada hunarmand oilasida tavallud topgan. Shoirning otasi Polvonniyoz O'tar Gadayniyoz o'g'li sartarosh edi. Xalq o'rtasida *Usta O'tar* nomi bilan mashhur bo'lgan. Shoirning asl ismi Avaz bo'lib, u o'z ismini taxallus ma'nosida ham qo'llagan. Avaz arabcha "almashtirilgan", "o'rniga berilgan",

o‘rmini bosuvchi kabi ma’nolarda qo‘llaniladi. Adib 1919 yilda ona maskanida vafot etgan.

Xorazm adabiy harakatchiligining ko‘zga ko‘ringan vakillaridan biri *Devoniy*dir. Komil Ismoil o‘g‘li Devoniy 1887-1938 yillarda hayot kechirgan. Shoir Devoniy taxallusi bilan qalam tebratgan. Adib musiqachi, hattot, kosib (pichoq, qilich va boshqa buyumlar dastasiga chiroyli naqsh solishni puxta o‘rgangan) sifatida shuxrat qozongan. Devoniy forscha “To‘plam”, “Davlat mahkamasi” ma’nolarini bildiradi.

Ravnaq – Xorazmlik shoir Paxlaxonqulining adabiy taxallusi. Paxlaxonqul Ravnaq XVIII asrning oxiri XIX asr boshlarida Xorazmda yashadi. U lirik shoir sifatida faoliyat ko‘rsatgan va o‘zidan bir devon meros qoldirgan. Ravnaq arabcha “yaltirash”, “yorug‘lik”, “gullash”, “olg‘a intilish”, ma’nolarni bildiradi.

Nurmuhammad G‘aribning adabiy taxallusi – *Andalib*dar XVIII asrda Xorazmda yashad ijod etgan. Adibning “Yusuf va Zulayho” dostonida takidlashicha

Ismim erur Nurmuhammad G‘arib,

So‘zda taxallusi edi Andalib.

Shahrimiz Urganch viloyati edi,

Xonimiz shoh G‘ozi jamoati edi.

Asl makonimiz Qoramozi.

Andalib – arabcha “Bulbul”, “Shirin til”, “Sayroqi” kabi ma’nolarni bildiradi.

Miroblar sulolasining yirik vakili Muhammad Erniyozbek o‘g‘li Ogahiydir. U 1809-1874 yillarda Xorazm diyorida yashab ijod etgan. Ogahiy – adibning adabiy taxallusi bo‘lib, forscha “Xabardor”, “Ogohlik” kabi ma’nolarni bildiradi. Ogahiy tarixchi, tarjimon sifatida ham mashhur bo‘lganlar.

Ulkan shoir, tarixnavis alloma Muhammad Yusufbek *Bayoniy* XIX asrning ikkinchi yarmi va XX asrda Xorazmda yashab ijod etgan. Muhammad Yusuf asl ismi bo‘lib, adabiy taxallusi Bayoniy bo‘lgan. Bayoniy arab tilida “Ifoda qiluvchi”, “Yorituvchi”, “Sharxlovchi” degan ma’nolarni bildiradi. Bayoniy o‘zidan she’rlar

devoni “Shajarai Xorazm shohiy”, “Tarix Xorazm” kitoblarini meros qoldirgan.

Ahmadjon Ali o‘g‘li *Tabibiy* XIX asrning 2-yarmi va XX asr boshlarida Xorazmda yashadi. Adibning adabiy taxallusi – Tabibiydir. U turkcha so‘zdan olingan bo‘lib, “Davolash”, “Shifokorlik bilan shug‘ullanuvchi” kabi ma’nolarni bildiradi. U “Majmua shoirani Feruz shohiy ” tazkirasini tuzgan. Tabibiy o‘zbek, tojik tillarida ijod qilgan.

Sharq xalqlaridagi ko‘p taxalluslilik hodisasi adabiyot tarixi bilan shug‘ullanuvchilarni hamisha ”yuz o‘lchab bir kesish” qabilida ish tutishlarini taqozo etadi.

O‘zbek adiblarining o‘zlariga tanlagan yoki birovlar tomonidan qo‘yilgan taxalluslari xuddi ismlar kabi tilimiz boyligining tarkibiy qismi hisoblanadi. O‘zbek tili turli tarixiy davrlarda yuzaga kelgan xilma-xil taxalluslarga juda boy bo‘lib, bu nomlar o‘zbek xalqining uzoq madaniy va ma’naviy qadriyatining ajoyib durdonalaridan biridir. Chunki bu nomlarda xalqimiz bosib o‘tgan ziddiyatli tarixiy yo‘l, keng ommaning turli-tuman orzu-umidlari, armonlari, falsafiy, diniy ma’naviy-ahloqiy, tarbiyaviy-estetik qarashlari, qadimiy o‘tmishidan guvohlik beruvchi e’tiqodlari, insonlarga bo‘lgan hurmat-ehtiromi o‘z ifodasini topgan. Shu nuqtayi nazardan olib qaraydigan bo‘lsak, taxalluslarda ham tarix yashiringan desak xato bo‘lmaydi.

2. O‘zbek adabiy taxalluslarini lisoniy tadqiq qilish usullari

So‘z san’atkorlari taxallus borasida, xususan, o‘z taxalluslari xususida fikr-mulohazalarini yozib qoldirganlar. Fikrimizga Alisher Navoiy, Muqimiy, Sadriddin Ayniy, Oybek singari ulkan ijodkorlarning bu sohadagi e’tirof va qaydlari yaxshi misol bo‘la oladi. Ayniqsa, buyuk mutafakkir Alisher Navoiyning taxallusga munosabati xarakterlidir. U adabiy taxallusga formal adabiy hodisa sifatida qaramaydi, balki uning katta estetik mohiyatini his etadi. Navoiy o‘zining mashhur asari “Majolisun-nafois”da shoirlar haqida ma’lumot berar ekan ularning ayrimlari haqida to‘xtalib o‘tadi.

Adabiyotlarda taxallus termini bilan parallel ravishda **“laqab”** soʻzi ham ishlatiladi. Hatto ayrim oʻrinlarda bu ikki soʻz teng maʼnoda ishlatiladi. Taxallus bilan laqab soʻzlari oʻrtasida maʼlum darajada yaqinlik bor. Ammo ularning har ikkalasi bir narsa emas. Bu ikkala soʻz oʻrtasida farqli tomonlar borligini lugʻatlarda berilgan izohlardan ham bilish mumkin. 1957-yilda Toshkentda V.Reshetov boshligidagi mualliflar tomonidan tuzilib nashr ettirilgan “Ruscha oʻzbekcha lugʻat” da quyidagilarni oʻqiymiz: “Klichka – laqab, laqab, qoʻshimcha ot, nom”. Izoh juda qisqa boʻlib, ifoda etilgan maqsad esa aniqdir. “Taxallus – uydirma, xayoliy boshqa nom”, laqab esa qoʻshimcha nomdir. Ikkalasa ikki narsa taxallus tanlashda shoir, yozuvchi yoki sanʼatning boshqa bir sohasida faoliyat yurituvchi shaxs oʻz nomini ishlatmay, uning oʻrnida boshqa bir otni qoʻllasa, laqab maʼlum shaxsning nomiga qoʻshimcha tarzda qoʻshiladi. Ayrim lugʻatlarda “laqab” soʻzi hozirgiga nisbatan kengroq sharhlanadi. Bu jihatdan farhange zabone tojiki” xarakterlidir.”Laqab arabcha soʻz boʻlib, fahrlanish, madh etish, hajv va tanqid qilish maqsadida qoʻyilgan ikkinchi nomdir”. Laqab maʼlum shaxsning nomiga qoʻshimcha sifatida qoʻshiladi, yoki uning asl nomi joyini oladi.

Laqab qoʻyish, atash, chaqirish faqat jonli soʻzlashuv, muomala uchun xos xususiyat boʻlmay, balki sharoit taqozosi tufayli shoir yozuvchi, jurnalistlar ham oʻzlariga mavsumiy laqab qoʻyadilar. Baʼzan davr talabi yoki maʼlum sharoit taqozosi bilan adiblar, jurnalistlar ham oʻz ismlarini yashiradilar. Ayrim maqolalarda taxallus va laqab tarminlari teng maʼnoda qoʻllanilgan yoki aralash holda ishlatilgan. Bunday qilish maʼqul emas. Chunki laqab oʻtkinchi boʻlib, narmal vaziyat vujudga kelgach, laqab ishlatilmaydi yoki funksiyasi tushib qoladi. Demak yozuvchi, shoir va davlat arboblarning taxalluslari haqida gapirganda, ehtiyotlik bilan ish tutish, taxallus va laqab soʻzlarini teng maʼnoda ishlatmay, ularni oʻz maʼnosida qoʻllash zarur. Aks holda bu terminlarning maʼnosini buzib, vazifasini tushinmay qoʻllagan boʻlamiz.

Biz taxalluslarni oʻrganish tarixiga nazar tashlaganda asosan Mahmud

Qoshg'ariyning "Devonu lug'otit turk"¹ asaridan e'tibor berish boshlangan desak, o'rinli ish bo'ladi. Shuningdek, to XX asrgacha tuzilgan turli mualliflar tomonidan yaratilgan lug'atlarda ham atoqli ot (kishi ismi, sharifi, nisbasi, taxallusi, laqabi kabi)larga e'tibor berilganligini ko'rish va kuzatish mumkin. XX asrning 60-yillarida professor E.Begmatov o'zbek tilida kishi ismi, sharifi, familiyasi, laqabi, nisbasi, **taxallus**larni etnolingvistik va lingvistik yo'nalishlarda birinchi bor keng doirada ilmiy tahlil qilgan². Atoqli otlarni o'rganilish tarixi bilan shug'ullanish natijasida ota-bobolarimizning insonni, shuningdek, narsa, hodisalarni nomlash an'analari bilib boriladi va ularni kelajakdagi nomlanish jarayoni uchun bir ma'lumot sifatida e'tiborga olamiz. Bu esa atoqli otlarning o'ziga xos tarixi, talqini va tahlillari borligini anglatadi.

Shaxs ismi bilan keladigan shunday so'zlar borki, ular vazifasiga ko'ra taxallusga yaqin turadi: shayx, hakim, amir, mavlono, mavlaviy, maxdum, xoja, mirzo, kun'ya (kuniya, kuniyat, kun'yat) ko'rinishlari «ab», «abu», «abi», «ibn», «un» «binti» «bonu» «niso», «xonim» va boshqalar. Bular taxallusga yondosh hodisalardir³.

Taxallus va ismning asosiy vazifasi shaxsni o'zgalardan farqlash bo'lsa-da, ular orasida ma'lum farqli tomonlar mavjud:

1.Ism jamiyatdagi har qanday shaxs uchun albatta zarur bo'lgan rasmiy nomdir. Taxallus esa barcha kishilar uchun majburiy bo'lmagan nom.

2.Ism bolaga go'dakligidan ma'lum udumlar asosida beriladi. Taxallus esa biror yozuvchi yoki arbobning o'z mualliflik huquqini anglashi, o'z ijodiy mas'uliyatini sezish paytidan boshlab qabul qilinadi⁴.

3.Shaxsning rasmiy ismi taxallus uchun yoki taxallus yasash uchun asos bo'la oladi. Taxallus esa shaxs ismi o'rnini bosa olmaydi. Bordi-yu, taxallus shaxs ismi o'rnida qo'llanganida ham u taxalluslik xususiyatini saqlab qoladi.

¹ Qarang: Mahmud Koshg'ariy. Devonu lug'otit turk. Uch tomlik. T., 1960, 1961, 1963. Indeks lug'at. T., Fan, 1967.

² Begmatov E. Antroponimika uzbekskogo yazika. Avtoreferat kand. diss. T., 1965.

³ Begmatov Э.А. Ўзбек тили антропонимикаси. – Тошкент, Фан, 2013. – Б.79.

⁴ Псевдоним // Литературная энциклопедия. М., 1935. Т. 9. – С. 353.

4.Shaxsning ismi, asosan, bitta bo‘ladi. Taxallus esa birdan ortiq bo‘lishi mumkin. Masalan, Abdulla Avloniyning ismi bitta – Abdulla, ammo taxallusi: Hijron, Nabil, Indamas, Shuhrat, Surayyo, Abul Fayziy, Shapaloq, Chekaboy va boshqalardir.

5.Ism kishilarni bir-biridan farqlash uchun beriladi. Taxallus bo‘lsa, shaxsning o‘z haqiqiy taxallusi va familiyasini yashirish, sir tutish, bu orqali ma’lum ijtimoiy-siyosiy, adabiy-badiiy qarashlarni kim yozganini sir tutishga qaratilgan bo‘ladi. Taxallusni tanlashda taxallus egasining o‘z xohishi bilan bog‘liq bo‘lgan uslubiy ma’no yoki siyosiy g‘oya yotadi. Bu jihatdan taxalluslar badiiy asar obrazlari nomiga o‘xshab ketadi va yozuvchi ijodida, ayniqsa satirik asarlarda badiiy vositalardan biri sifatida xizmat qiladi. Shu sababli adabiyotshunoslarning yozuvchi taxallusi sirini, motivini ochishga harakat qilishlari ana shu badiiy vositalarning mohiyatini bilishga qaratilgan bo‘ladi.

6.Kishiga ism berish qadimiy hodisadir. Ism tarixi taxallus tarixidan qadimiylidir. Taxallusning udum bo‘lishi, asosan, yozma adabiyotning paydo bo‘lishi va rivoji bilan aloqador. Demak, ism taxallusdan avval paydo bo‘lgan onomastik birlikdir.

7.Ism endigina dunyoga kelgan ijodkorga o‘zgalar tomonidan qo‘yiladi. Demak, ism egasi o‘z ismiga munosabat bildirishdan mahrum. Qanday taxallus tanlash esa shaxsning ixtiyoriga, xohishiga bog‘liq. Hatto taxallus o‘zgalar tomonidan taklif qilinganda ham, uni qabul qilish yoki qilmaslik o‘z kuchini saqlaydi¹.

Laqablar haqida yozilgan asarlarda taxallus laqab sirasiga kiritiladi. Ammo bu ikki onomastik birlikni bir-biridan tamoman farqlamaslik nazariy xatodir. Taxallus va laqab ham vazifasi, ham motivi, ham nominatsiya xususiyatiga ko‘ra farqlarga ega². Bu quyidagilarda ko‘rinadi:

1. Laqab kishiga o‘zgalar tomonidan qo‘yiladi. Taxallusni esa shaxs o‘z

¹ Бегматов Э.А. Ўзбек тили антропонимикаси. – Тошкент, Фан, 2013. – Б.83.

² Бегматов Э.А. Ўзбек тили антропонимикаси. – Тошкент, Фан, 2013. – Б.84.

ixtiyori bilan tanlaydi. M.Shamsiyeva maqolalaridan birida «...taxallus ko‘pincha yozuvchilarga beriladi»¹, deb yozadi. Bu ibora noto‘g‘ri. Taxallus, laqab shaxsga o‘zgalar tomonidan beriladi, qo‘yiladi. Taxallusni esa yozuvchining o‘zi tanlaydi.

2. Biror laqab butun bir kishilar guruhiga, urug‘ yoki qabilaga, mahalla va millat aholisiga tegishli bo‘lishi mumkin (Bunday laqablar jamoaviy laqab deb yuritiladi). Taxallus esa doimo yakka shaxsga tegishli nomdir.

3.Laqablarning ma‘nosi va berilishi uchun kishilarning jismoniy, aqliy darajasi, tana tuzilishi, xususiyatlari, xarakteri va harakatidagi biror xususiyatlar asos bo‘ladi. Taxallus bunday xususiyatlar asosida tanlanmaydi, balki adibning ma‘naviy, estetik didiga, orzu va maqsadiga mos ravishda qo‘yiladi.

4. Laqablar ko‘pincha kishi taxallusi bilan birgalikda keladi. Bu jihatdan u familiya va ota taxallusga o‘xshaydi. Taxallus esa ko‘proq asliy taxallus, asosan, mustaqil, alohida nom bo‘lib keladi. Bu jihatdan u taxallusga yaqin turadi.

5. Laqablarning til amaliyotida tarqalish doirasi keng bo‘lib, adabiy va xalq tilida (lahja va shevalar) keng tarqalgan. Chunki laqablar aslida xalq ijodi mahsulidir. Taxalluslarning amalda tarqalish doirasi laqablardan ko‘ra tordir va b.

Laqab va taxalluslarning o‘xshashlik tomonlari ham bor. Bitta shaxs, xuddi laqab kabi birdan ortiq taxallusga ega bo‘lishi mumkin. Bir necha kishining bir xil o‘xshash laqabi bo‘lgani kabi (Siddiq sariq, Salim sariq), bir necha adib o‘xshash taxallus qabul qilgan bo‘lishi mumkin. Biz yuqorida ta’kidlaganimizdek, o‘xshash laqablilik, ya’ni laqabdoshlik mavjud hodisa.

Adabiyot tarixi tadqiqotlaridan ma’lumki, Navoiy, Jomiy, Foni, Vafiy, Nishot (Nashot), Nishotiy, Ravnaq, Muqimiy, Mujrim, Dilafkor, Shavqiy taxalluslarining har biri bir necha adiblarga tegishli bo‘lgan.

Unvonlar. Shoir va yozuvchilarning mukammal nomlari tilga olinganda ularning o‘z ismlari, ota-bobosining ismi, taxallusi, laqabi bilan bir qatorda “shayx”, “hakim”, “abu”, “ibn” singari so‘zlarning ishlatilishiga ham duch

¹Шамсиева М. Кишиларга атаб қўйилган номлар //Адабиётшунослик ва тилшунослик масалалари. 4-китоб. Тошкент: ЎзФА нашриёти, 1962. 461-бет.

kelamiz.

Shayx. O‘tmishda yashagan donishmandlar, zukkolar, shoir va olimlarning nomi tilga olinganda ularning nomi yoki taxallusi oldidan shayx so‘zini ilova qilish odat tusiga kirgan. Masalan, Shayxurrais ibn Sino, Shayx Muslihiddin Sa’diy, Shayx Ahmad Suhayliy, Shayx Orif Ozariy, Shayx Kamoli Turbatiy va boshqalar. Shuni alohida ta’kidlash zarurki, bunday holatda “shayx” so‘zi – riyokor, dinni tartib qiluvchi va shu bilan tirikchilik o‘tkazuvchi dindor yoki diniy lavozimdagi kishi ma’nosida ishlatilmaydi. Shayx so‘zining ma’nosi faqat yuqoridagilar bilan cheklanmaydi, balki lug‘at uning ma’nosi picha teran, keng ekanligiga kafillik beradi. Jumladan “Tojik tilining izohli lug‘ati” va “Navoiy asarlari lug‘ati”da “shayx” so‘zining ikki ma’noda ishlatilishi qayd qilingan. “Navoiy asarlari lug‘ati”da quyidagilar qayd qilingan: “Shayx” arabcha so‘z bo‘lib, qari, keksa, so‘fiylar boshlig‘i, eshon kabi ma’nolarni anglatadi. Ayrim donishmandlar “shayx” so‘zining birinchi ma’nosiga (qari, keksa) olim, zukko, faylasuf kabi sifatlarni ham qo‘shadilar. Alisher Navoiyning “Majolisun nafois” asarida shayx qo‘shimchasini olgan shoirlar haqida tavsif beriladi.

Hakim. Yirik shoir va yozuvchilarning nomi yohud taxallusidan oldin sifatlovchi sifatida qo‘llanildigan so‘zlardan yana biri “hakim”dir. “Hakim” so‘zi Firdavsiy, Ro‘dakiy singari fors-tojik shoirlari, o‘zbek hamda Sharqning boshqa bir qator xalqlari ta’b ahlining mukammal nomi tilga olinganda qo‘shib aytiladi.

Nisba. Ilmiy jamoatchilik qalamkashlar nomiga qo‘shiladigan qo‘shimchalarni “nisba” yoxud “unvon” deb ataydi. Mavjud lug‘atlarda “unvon” so‘zi tavsiflanganda uning uch xil ma’nosi borligi qayd qilinadi. Masalan, “Farhange zaboni tojiki” lug‘atining ikkinchi tomida unvon arabcha so‘z bo‘lib, nom, nishon, manzil, sarlavha, debocha, nishona, namuna tarzida talqin etiladi. Shoirlarning unvoni ba’zan qisqartirilgan holda ham ishlatilishi mumkin. Masalan, Amir Nizomiddin Alishir Navoiy, Ustod Abulhasan Ro‘dakiy, Amir Nizomiddin, Shayx Ahmad Suhayliy, Mir Yodgorbek Sayfiy va boshqalar. Mazkur misollardagi “amir”, “nizomiddin”, “ustod” kabi sifatlovchilar shoirlarning unvoniga yoki

nomiga qo‘shilgan qo‘shimchalardir. Lekin bu unvonlar istalgan ijodkorning nomiga qo‘shila bermaydi. Katta ijodiy muvaffaqiyatlarga erishgan ulug‘ kishilargina bunday nomlar bilan ataladi.

Shoirlar haqida gap borganda, ularning nomi zikr etilganda “xoja”, “xo‘ja” va “mirzo” kabi unvonlar ham ishlatiladi. Yuqorida zikr etilganlardan tashqari ham olimu shoirlar, fozilu fuzalolar nomiga qo‘shilib keladigan “abu”, “ibn”, “binni” kabi qo‘shimchalar lug‘at va ilmiy adabiyotlarda “kunya” deb yuritiladi. Kunyaning tavsifi “Farhange zaboni tojiki” da quyidagicha berilgan: “Kunya arabcha so‘z bo‘lib, hurmat, ehtirom va samimiyatni bildiradi.

Sharq xalqlari adabiyoti tarixida shoirlar bilan bir qatorda o‘nlab yetuk shoirlar yashab ijod etgan. Shoirlar taxallusidan oldin keluvchi izohlovchi, sifatlovchi so‘zlar bo‘lgani kabi shoirlar haqida gap ketganda ham xuddi shu an‘ana ko‘zga tashlanadi. Tarixiy, ilmiy, badiiy manbalar shoirlar xususida ma‘lumot berganda, ularning nom yohud taxalluslaridan yo oldin va yo keyin “xonim”, “bonu”, “niso”, “otin”, “begim” singari so‘zlarni qo‘shishgan.

Taxalluslar ham yozuvchi yashagan davrning xususiyati, ideallari, intilishlariga ko‘ra, adabiy, siyosiy oqimlarning maqsadiga ko‘ra taxallus egasining shaxs hayoti, orzu va umidlariga ko‘ra o‘zgarib turadi. Masalan, o‘zbek adiblari va jurnalistlarining 1919-1920-yillarda badiiy satirik asarlar, tanqidiy maqolalar tagiga qo‘ygan taxalluslari o‘zbek mumtoz adabiyoti shoirlari taxalluslaridan farqlanadi: Chig‘iriq, Do‘ltamaxsum, Darvesh, Hazilkash, Namakob, Abutanbal, Lakalang maxsum, Hormang, O‘tbosar devona, G‘urt, Qopqon, Devona, Chigriq, Qaro, To‘qmoq, Qalamkash, Chirmanda botir, To‘pori, Shafiq maxdum, Nurton, Qarmoq, Sumalak avliyo, Kaltadum, Tegishqoq, Shapaloq, G‘amgin qori, Qalandar, Xolis, Birov va boshqalar.

Sho‘rolar davridagi taxalluslarda o‘sha paytdagi tasavvurlarga, reallikka mos kelgan so‘zlardan yasalgan: Durbin, Qarol, Ishchi, Fontan, Yo‘lchi, Uchqun, Yo‘qsil, Xizmatkor va b.

Taxallusni tasnif qilishda tadqiqotchilar turlicha yo‘l tutishmoqda. Masalan,

N.B.Podolskaya psevdoandronim - erkaklar taxallusi asos qilib olingan taxalluslar va psevdognonim – asosida ayol taxallusi yotgan taxallusni keltirgan¹.

M.N.Chobanov ozar taxalluslarini turli tamoyillar asosida tasnif qiladi va, eng avvalo, ikkiga:

- 1.Tilimizning o‘z ichki imkoniyatlari asosida yaratilgan taxalluslar.
- 2.Omonim taxalluslarga bo‘ladi².

Ushbu muallif taxalluslarni ularga asos bo‘lgan leksemalar (apellyativlar)ga ko‘ra:

- 1.Onomastik birliklar asosida yasalgan taxalluslar.
- 2.Tildagi turdosh (umumiy so‘zlar) leksemalar asosida yasalgan taxalluslarga bo‘ladi.

U onomastik birliklar asosida yasalgan taxalluslarga: 1) toponimlar; 2) etnonimlar; 3) zoonimlar; 4) gidronimlar asos bo‘lgan taxalluslarni kiritadi.

Asosi umumiy so‘zlar (apelyativ leksika)dan hosil bo‘lgan taxalluslarni u quyidagicha umumlashtiradi:

1. Ashig, shoir va nashr (nasir) so‘zlari asos bo‘lgan taxalluslar.
2. Bilim, aql va zukkolikni anglatadigan so‘zlardan hosil bo‘lgan taxalluslar.
3. G‘am, g‘ussa, dard, armonni anglatadigan so‘zlardan hosil bo‘lgan taxalluslar.
4. Sevgi, muhabbat, orzu, do‘stlik, mehribonlik va boshqalarni bildiradigan so‘zlardan hosil qilingan taxalluslar.
5. Kishi taxallusiga biror suzni qo‘shish orqali yasalgan taxalluslar.

Keltirilganlar taxalluslarni tasnif qilish yo‘llaridan biridir. E.A.Begmatov ta’kidlaganidek³, taxallus uchun mukammal tasnif tamoyilini yaratish galdagi muhim vazifalardan biri.

¹ Подольская Н.Б. Словарь русской ономастической терминологии. С.114.

² Qarang: Begmatov Э.А. Ўзбек тили антропонимикаси. – Тошкент, Фан, 2013. – Б.85.

³Бегматов Э.А. Ўзбек тили антропонимикаси. – Тошкент, Фан, 2013. – Б.85.

I bob yuzasidan qisqa xulosa

1. O‘zbek tilidagi taxalluslarni o‘zining ko‘plab xususiyatlari bilan farqlanuvchi so‘zlar tashkil qiladi.
2. Taxalluslarining etimologiyasi, nomlanish tamoyillari, ma’noviy-grammatik xususiyatlari kabilar to‘la ayon bo‘ladi, uning qachon yoki kim tomonidan nomlangani ma’lum bo‘ladi.
3. Tilimizda shartli nomlangan taxalluslar ham juda ko‘p. .
5. Taxalluslarning aksariyati an’analar asosida hosil bo‘lib, nomlanish tamoyillari ham o‘ziga xos shakllangan.
6. Nomlarni lingvistik jihatdan tahlil qilish jarayonida ularning ma’nosida sodir bo‘lgan o‘zgarishlarni ham (semantik siljish, torayish, kengayish, arxaiklashish hodisalarini) ko‘ramiz.
8. O‘zbek taxalluslarining shakllanishi va taraqqiyoti turkiy, eroniy, arab tillarining munosabati va ta’sir doirasi bilan bog‘liqligini nazarda tutish lozim.

II BOB.TAXALLUSLARNING TANLANISH MOTIVLARI

1.Taxalluslarining tanlanish motivlarini aniqlash masalasi

Motiv lotincha motivus soʻzidan olingan boʻlib, biror narsa, hodisa yoki obyektни nomlash uchun sabab, asos boʻlgan belgi xususiyatni anglatadi.¹ Taxalluslarning atalish motivlariga koʻra guruhlanishi eng zarur tasniflardan hisoblanadi. Chunki taxalluslarni lugʻaviy-maʼnaviy jihatdan tasniflash boʻyicha aytilgan fikrlar eʼtiborga olingan holda toʻplangan materiallar ilmiy tahlil qilinadi.

Kishilar oʻzlarining hayot kechirish jarayonida uchraydigan, duch keladigan predmet, obyekt va shaxslarni bir-biridan farqlashga majbur boʻlgan. Chunki kishilarning bir-biri bilan aloqasi, badiiy ijod jarayonida adabiy taxalluslar ham xuddi ish qurollari va boshqa predmet nomlari singari zarur boʻlgan. Bu esa, oʻz navbatida, taxalluslarning yuzaga kelishiga sabab boʻlgan.

Taxallus tanlash jarayonida tajriba, inson psixologiyasi, shaxs va jamiyatning roli, tashqi sharoit, nom berish hamda til tizimi, tillarning oʻzaro taʼsiri, bizni oʻrab turgan tevarak-atrof asosida fikrlash u yoki bu darajada namoyon boʻlib turadi.

Maʼlumki, ijod qilish yozuvchi yoki shoirda ruhiy-maʼnaviy hayajonlarni boshdan kechirishga sabab boʻladi. Ushbu ruhiy-maʼnaviy holat nihoyatda koʻp qirrali boʻlib, ular xilma-xil istaklarni, tilak va orzularni tugʻdiradi. Mana shu asosda ijodkoning taxallus tanlash motivlari shakllanadi. Ijodkorga tanlanadigan taxalluslarni mana shu motivlar asosida muayyan guruhlarga boʻlish mumkin. Ularning asosiylari quyidagilar. Ijodkorning orzu-umid va armonlari oʻzida aks etadi. Taxallus bevosita goʻzallik tushunchasini anglatadigan soʻzlardan yasaladi. Taxallus goʻzallik ramzi boʻlgan narsalar nomiga nisbat berish orqali ham hosil qilingan. Taxallus nafosat, nur, ravshanlik, ifoda etuvchi osmon jismlari taxalluslari nomidan yasalgan (Choʻlpon, Quyosh, Oybek kabi). Taxalluslar koʻrkamlilik ramzi boʻlgan baʼzi daraxt va oʻsimlik nomiga nisbat berib yasalgan (Charosxon va boshqalar). Ijodkorning elga suyuqli inson boʻlish istagini

¹Begmatov E. Uluqov N. Oʻzbek onomastikasi terminlarining izohli lugʻati. – Namangan, 2006. – B.48.

ifodalagan (Elbek) bo'lishi mumkin.

Ijodkor yashagan davr, muhit, uning ijodiy yo'li kabi farqlovchi belgilari ularni nomlash uchun asos bo'lgan. Chunki har qanday nomlash jarayoni o'xshatuvchi va farqlovchi tomonlarning munosabatidan iborat¹. Taxallus tanlayotgan ijodkor shaxsining o'ziga xos xususiyatlarini anglagan holda nom olish turli davrlarda turlicha ko'rinish kasb etgan bo'lib, u asosan mazkur taxallusni nomlagan kishilarning urf-odati, dunyoqarashi, tili, ruhiyati, turmush tarzi, ma'naviy dunyosi, ijtimoiy qarashlari va umuman, jamiyatning taraqqiyot darajasi kabi qator ijtimoiy omillar bilan bog'liq tarzda maydonga keladi.

Har bir tilga xos bo'lgan nomlanish tamoyillari va nomlash an'analari taxalluslarning vujudga kelishida ishtirok etadi. Ijodkor shaxsning turli xususiyatlarini aks ettiruvchi so'zlar taxallusga aylanadi. Taxalluslarni nomlash uchun asos bo'ladigan belgilar xilma-xildir.

Taxalluslar tilimizning eng qadimgi taraqqiyot davrlaridan beri shakllanib kelayotgan onomastik birliklardan hisoblanadi. Qadimiy va zamonaviy yozma manbalardagi taxalluslarning atalish motivlarini tadqiq qilish asosida har bir taxallusning lisoniy qirralari namoyon bo'ladi.

To'plangan materiallar asosida taxalluslarning tanlanish motivlarini quyidagicha turlarga ajratish mumkinligini aniqladik:

1. Taxallusga adib didiga maqbul tushgan mavhum so'zlar asos bo'ladi: *Yaqiniy, Ravnaq, Shavqiy, Vafoiy, Salohiy, Mir Ishqiy, Rojiy, va b.*

2. Ijodkorlarning kasbu-korlari, sevgan mashg'ulotlari ta'sirida tanlangan taxalluslar : *Kavkabi (munajjim bo'lgan), Sakkokiy (pichoqchi bo'lgan), Gulxaniy (o't yoquvchi bo'lgan) va b.*

3. Diniy tushunchalar, shaxsning ijtimoiy mavqeyi motiv bo'lgan taxalluslar: *Sayidiy, Xoja, Atoyi va b.*

4. Ijodkorlarning moddiy turmush darajalari va o'zlari mansub bo'lgan

¹Мартынов В.В. Номинативные единицы языка и их системное описание / Актуальные проблемы лексикологии. Новосибирск, 1969. Вып. II, ч.1. – С. 106.

tabaqaga bog'liq tarzda qabul etilgan taxalluslar: *Amiriy*, *Xon*, *Xoksor*, *Dehakiy*, *Hokiy*, *Xurobiy*, *Vazir* va b.

5. Tug'ilgan joyga – ona-Vatanga bo'lgan cheksiz mehr-sadoqat ramzi sifatida qabul qilingan taxalluslar. : *Beruniy*, *Rabg'uziy*, *Xorazmiy*, *Qoshg'ariy*, *Rudakiy*, *Ho'jandiy*, *Buxoriy*, *Chochiy* va b.

6. Osmon jismlari va astronomik hodisalar asosida taxallus tanlash: *Suhayliy* (*yulduz*), *Xurshid* (*quyosh*), *Hiloliy* (*yangi oy*), *Cho'lpon* (*yulduz*) va b.

7. Tabiat hodisalari nomlari asosida hosil bo'lgan taxalluslar: *Yashin* (*momaqalldiroq*), *Nasimiy* (*yoqimli shamol*) va b.

8. Hayvon nomlari asosida qabul qilingan taxalluslar: *Shohin* (*ov qushi*), *Bobur* (*yo'lbars*), *Andalib* (*bulbul*) va b.

9. Narsa-buyum nomlari asosida hosil bo'lgan taxalluslar: *Mijmar* (*cho'g'don*), *Anbar* (*xushbo'y modda*), *Siroj* (*chiroq*), *Durbek* (*marvarid*), "*Charxiy*" (*g'ildirak*) va b.

10. Ijodiy mehnat evaziga berilgan yoki amir-amaldorlarning tazyiqi bilan qabul qilingan taxalluslar: *Yusuf Xos Hojib*, *Mujrim Obid*, *Mavlono Zamoniy* va b.

11. Shoirilarning xarakter-xususiyati, taqdiri, mayli, ruhiy holati, kayfiyati hisobga olingan holda yuzaga kelgan taxalluslar: *Bobo Savdoiy*, *Mavlono Jununiy*, *Boborahim Mashrab*, *Muhammad Sharif Gulxaniy*, *Zokirjon Xolmuhammad o'g'li Furqat*, *Maxmur* kabi.

12. Nom-taxalluslar: *Muhammad Solih*, *Mavlono Mo'miniy*, *Muhammad Yusuf*, *Said Ahmad*, *Hamid Olimjon* kabi.

2.Taxalluslarning tanlanish motivlariga ko'ra turlari

Nomlanish jarayonida tajriba, inson psixologiyasi, shaxs va jamiyatning roli, tashqi sharoit, til tizimi, tillarning o'zaro ta'siri, bizni o'rab turgan tevarak-atrof asosida fikrlash u yoki bu darajada namoyon bo'lib turadi. Taxalluslar, asosan, ijodkorlarning dunyoqarashi, tili, ruhiyati, turmush tarzi, ma'naviy dunyosi, ijtimoiy qarashlari va jamiyatdagi mavqeyi kabi qator ijtimoiy omillar bilan

bog‘liq tarzda maydonga keladi.

1. Adib didiga maqbul tushgan mavhum so‘zlar asos bo‘lgan taxalluslar.

Ular juda ko‘pchilikni tashkil qiladi. Adiblar uchun mavhum tushunchalarni anglatuvchi so‘zlar orqali do‘stlik, baxt, shodlik singari yuksak tushunchalarni ulug‘lash istagi taxallus tanlashda asosiy omil bo‘lgan.

Lutfiy – o‘zbek va fors tillarida barakali ijod etgan adib. “Lutfiy” arabchadan olingan bo‘lib, “muloyimlik, rahmdillik, yaxshi muomala” ma’nolarida keladi.

Navoiy – Alisher G‘iyosiddin Kichkina o‘g‘li buyuk o‘zbek shoiri va mutafakkiri, o‘zbek adabiy tilining asoschisi, ulug‘ olim va jamoat arbobi. “Navoiy” arabcha so‘z bo‘lib, “ovoz, sado, kuy” ma’nolarini bildiradi. U fors-tojik tilidagi asrlarini Foni taxallusi bilan e’lon qilgan. “Foni” so‘zi “yo‘q bo‘luvchi, yo‘qoluvchi, o‘tkinchi, o‘zligini yo‘qotgan” ma’nolarini bildiradi.

Solih – Nur Saidbek o‘g‘li Muhammad Solih XV –XVI asrlarda yashab ijod etgan adib. “Solih” so‘zi arabcha so‘z bo‘lib, “yaxshi, yaxshi ishlar qiluvchi” ma’nolarini bildiradi.

Mushfiqiy – Abdurahmon - Buxoro farzandi. “Mushfiqiy” arabcha so‘z bo‘lib, “shafqatli, mehribon, marhamatli” ma’nolarida qo‘llangan.

Majlisiy- Xorazmda yashab ijod qilgan ulkan iste’dod sohibi. Bu taxallus tarkibidagi so‘z arab tiliga mansub bo‘lib, “do‘stlar davrasining xushshubati, majlis ahlining sevimli kishisi, bazm, davra va suhbatga zeb beruvchi, xursandlik baxsh etuvchi kishiga nisbatan ishlatiladi.

Nishotiy – Muhammadniyoz o‘zbek adabiyotining rivojlanishiga munosib hissasini qo‘shgan. “Nishotiy” arabcha so‘z bo‘lib, “suyunish, shodlanish, surur” ma’nolarini bildiradi. Sharq xalqlari adabiyoti tarixida o‘ndan ortiq Nishotiy taxallusli shoirlar ijod etgan. Isfaxonlik Mirza Abdulvahob, Muhammad Bog‘i Nishotiy, mozandaronlik Nishotiy, dehlilik Nishotiy shular jumlasidan.

Munis – Shermuhammad Avazbiy o‘g‘li o‘zbek adabiyoti tarixida ko‘p qirrali ijodkor sifatida mashhur. “Munis” arabcha so‘z bo‘lib, “sirdosh, do‘st, doim birga bo‘luvchi” ma’nolarini bildiradi.

Ogahiy – Muhammad Erniyozbek o‘g‘li Xorazm adabiy muhitining ko‘zga ko‘ringan vakillaridan biridir. “Ogahiy” so‘zi fors tilidan olingan bo‘lib, “Xabardor, ogoh, ogohlik” degan ma’nolarni anglatadi

Feruz – Muhammad Rahimxon Soniy Xorazm taxtiga hukmronlik qilish bilan birga badiiy ijod bilan ham mashg‘ul bo‘lgan ulkan iste’dod sohibi. “Feruz” forscha so‘z bo‘lib, “baxtli, tole’li, g‘olib” ma’nolarini anglatadi.

Murodiy – To‘ramurod shoh va shoir Feruzning inisi bo‘lib, yetuk asarlar yozgan ijodkordir. “Murod” so‘zi arabcha so‘z bo‘lib, “orzu qilingan, maqsadli” ma’nolarida qo‘llaniladi.

Muqimiy – Muhammad Aminxo‘ja o‘zbek demokrit adabiyotining yirik vakili. U Qo‘qonda yashadi va katta adabiy meros qoldirdi. “Muqimiy” arabcha so‘z bo‘lib, 1. Doimiy, turg‘un, joylashgan; 2. Haqiqiy, puxta, pishiq ma’nolarini bildiradi. *Muqimiy* taxallusi izohlanganda, bu taxallusning shoirning yashash joyiga tegishli ma’nosi bilan cheklanmaslik lozim. Shoir “Muqim” so‘zini taxallus sifatida maqbul topar ekan, bu so‘zning o‘z g‘oyaviy qarashlariga mos tushishini ham inobatga olgan. Shu maqsadda u “muqim” so‘zining “turg‘un”, “haqiqiy”, “puxta”, “abadiy” kabi ma’nolaridan kelib chiqib, uni o‘ziga taxallus qilib tanlaydi. Demak, xalqchillik ruhi, kayfiyati ijodimda turg‘un, unga sobitqadamlik bilan amal qilaman, yozgan asarlarim haqiqiy bo‘lib, abadiylik kasb etsin, deya ont ichadi va umrining oxirigacha bunga amal qiladi. Muhammad Aminxo‘ja Muqimiydan tashqari ham adabiyot tarixida Muqimiy taxallusli shoirlar bo‘lgan. Ulardan biri haqida Alisher Navoiy “Majolis un-nafois”da ma’lumot beradi.

Turdi Farog‘iy – Buxoro adabiy muhitining yirik namoyondalaridan biri. Shoirning asl ismi ham Turdi. Ijodini Turdi va Farog‘iy taxalluslarida e’lon qilgan. “Turdi” so‘zi o‘zbek tilidagi so‘z bo‘lib, uning yana qoldi, to‘xtadi, o‘lmadi kabi sinonimlari mavjud.

Mashrab – Boborahim. Ishqiy, o‘ynoqi she’rlarini dadillik bilan yozgan shoir. “Mashrab” (arabchadan olingan) ya’ni “ishq sharobini ichgan” taxallusini unga ustози Mullo Bozor oxund qo‘ygan.

Maxmur – Mahmud Shermuhamamd o‘g‘li satira va yumorga boy asarlar muallifi. “Maxmur” arabcha so‘z bo‘lib, “mast, mastligi tamom tarqamagan” ma’nolarini izohlaydi.

Nodira – Mohlaroyim katta iste’dodga ega bo‘lgan o‘zbek shoirasi. “Nodira” so‘zi arab tilidan olingan bo‘lib, “noyob, kam topiladigan, qimmatli, tengi yo‘q, kamyob, yagona” degan ma’noni bildiradi. U yana “Komila”, “Maknuna” taxalluslari bilan ham ijod qilgan.

Mahzuna – XIX asrning birinchi yarmida Qo‘qon xonligida yashab ijod etgan shoir. *Mahzuna* arabcha so‘z bo‘lib, “g‘amgin, kulfatzada” ma’nolarini anglatadi.

Farruh – Asfandiyorxon ajoyib she’rlari bilan xalq e’tiborini qozongan shoir (Feruzning o‘g‘li). U otasining taxallusiga monand ravishda Farruh taxallusini tanlaydi. “Farruh” so‘zi fors-tojik tilidan olingan bo‘lib, “baxtli, baxtiyor” ma’nolarini anglatadi.

Xolis – Muhammad Yoqub Xo‘ja Muhammad Aminxon, Said Aminxon hukmdorligi davrida Xorazmda yashab ijod qilgan. “Xolis” arabcha so‘z bo‘lib, ma’nosi “samimiy, beg‘araz, oqko‘ngil, adolatli” deganidir.

Komil – Polvonniyoz katta lirik meros qoldirgan mashhur shoir. “Komil” so‘zi arabcha so‘z bo‘lib, “yetuk, to‘liq, kamchiliksiz” ma’nolarida qo‘llanadi. Xorazmda Komil taxallusli ikki ijodkor o‘tgan. Uning biri Komil Xorazmiy bo‘lsa, yana biri Komil Devoniyydir.

Bayoniy – Muhammad Yusufbek Bobobek o‘g‘li shoir, tarixshunos va tarjimon sifatida o‘zbek madaniyati tarixida ma’lum bir siymodir. “Bayoniy” arabcha so‘z bo‘lib, “ifoda qiluvchi”, “ yorituvchi”, “aks ettiruvchi” ma’nolarini bildiradi.

Rojiy – Muhammad Yusuf o‘zbek adabiy harakatchiligida asosiy o‘rinni egallagan iste’dod egasi. Rojiy taxallusi XVIII asrgacha bo‘lgan o‘zbek adabiyotida uchramaydi. Rojiy so‘zi arabcha so‘z bo‘lib, ikki ma’noni ifodalaydi: 1. Asl ma’nosi – qaytmoq; 2. Majoziy ma’nosi – umid qilmoq (*A.Navoiy asarlari*

tilining izohli lug'ati. To'rt jildlik, - T.: Fan, II jild, 1983.)

Qaytmoq yaratgan huzuriga qaytishni ifodalasa, umid qilmoq hayoti davomida gunoh qilmay yashashga umidni ifodalaydi. Ozarbayjon va fors adabiyotida XVII asr oxirida ikkita Rojiiy taxallusli shoir yashab ijod qilgan. Shu taxallus bilan hozirga qadar o'n olti nafar shoir ijod qilgan.

Rog'ib – Muhammad Rahim Shokir qozi o'g'li iste'dodli shoir. “Rog'ib” so'zi “rag'batli, intiluvchi” ma'nolarini anglatadi

Donish – Ahmad Mahdum Nosir o'g'li O'rta Osiyo xalqlari tafakkuri taraqqiyotiga katta hissa qo'shgan mashhur tarqqiyparvar san'atkordir. “Donish” turkiy tilga mansub so'z bo'lib, “bilim, aql egasi” ma'nolarini anglatadi. Ahmad Donish yana “Kalla”(boshi va sallasi kattaligi uchun) laqabi bilan ham shuhrat topgan.

Furqat – Zokirjon Xolmuhammad o'g'li o'zbek adabiyotida ma'rifatparvarlik adabiyotining yetuk namoyondasi. “Furqat” arabcha so'z bo'lib, “ayriliq, hijron, judolik” ma'nolarini bildiradi.

Zavqiy – Ubaydullo Mullo Solih o'g'li o'zbek demokratik adabiyoti vakili. “Zavqiy” arabcha so'z bo'lib, “xursandlik”, shodlikka moyil” ma'nolarini anglatadi.

Dilshodi Barno – Dilshod Rahimqul qizi o'zbek va tojik tillarida Benazir ijod qilgan shoira. U o'z ijodida “Dilshod” va “Barno” taxalluslarini qo'llagan. Bu taxalluslar forcha so'z bo'lib “Dilshod” so'zi “ko'ngli shod”, “xursand” ma'nolarini; “Barno” esa “yosh, go'zal, chiroyli” ma'nolarini anglatadi.

Siddiqiy – Said Ahmad o'z davrining yetuk ma'rifatparvari edi. “Siddiqiy” arabcha so'z bo'lib, “rostgo'y, chin so'zli” ma'nolarini bildiradi. Said Ahmad yana “Ajziy” taxallusi bilan ham ijod qilgan.

Xiromiy – Mullo Qurbon Xiromiy XVIII asrning oxiri XIX asrning ikkinchi yarmida yashab ijod qilgan ijodkor. “Xiromiy” arabcha so'z bo'lib, “charmgar”, “chiroyli yurish”; “shodlik, xursandlik” ma'nolarini bildiradi.

Dilafkor – Mansur Sadullo o'g'li . “Dilafkor” forsha so'z bo'lib, “dili

xasta”, ortiq xafagarchilik chekkan” ma’nolarini bildiradi.

Shavqiy – Muhammad Sharif Kattaqo’rg’oniy arab, fors, o’zbek tillarida samarali ijod qilgan adib. Shavqiy so’zi arab tilidan olingan bo’lib, “o’tkir orzuli, zo’r havasli, o’rtanish” ma’nolarini anglatadi.

Fitrat – Abdurauf Abdurahim o’g’li XX asr o’zbek adabiyoti, o’zbek fani va madaniyatining yirik vakili. “Fitrat” so’zi “tug’ma iste’dod” ma’nosini anglatadi. U “Mijmar” taxallusi bilan ham ijod qilgan.

Uyg’un – Rahmatulla Otaqo’ziyev iste’dodli adib. “Uyg’un” so’zi o’zbekcha so’z. Uning mos, munosib, ohangdor, muvofiq singari sinonimlari bor.

Vasfiy – Muhammadjon Muxtorov tarjimon, shoir, jurnalist. “Vasfiy” arabcha so’z bo’lib, “madh etuvchi, ta’riflovchi ma’nolarini bildiradi.

2.Ijodkorlarning kasb-u korlari, sevgan mashg’ulotlari ta’sirida tanlangan taxalluslar. Badiiy asar yozish kasb sanalmaydi. Bilamizki, shoir va yozuvchilar ijod qilish barobarida qandaydir kasb yoki o’zlari sevgan mashg’ulotlari bilan shug’ullanadilar. Ular ana shu kasb-korlari bilan mashhur bo’lgani sababli o’z asarlarini ham shunga monand taxallus bilan e’lon qiladilar, sevgan mashg’ulotlari ta’sirida taxallus tanlaydilar.

Pahlavon Mahmud – adib jismoniy jihatdan baquvvatligi, sharqona kurashning ustasi bo’lgani uchun “Pahlavon” nomi bilan mashhur. Mahmudning Puryoyvaliy hamda Puryorvaliy taxalluslari ham uning pahlavonligi bilan bog’liq. “G’iyos ul-lug’at”da adibning taxallusi haqida quyidagi ma’lumot keltirilgan: “Puryoyvaliy (yoki Puryoyi Vali) xorazmlik Pahlavon Mahmudning laqabidir. Bunda kurash ilmidan mahorat qozongan keksa pahlavon, zo’rxona pahlavonlarining boshlig’i nazarda tutiladi. Zero, qaysi bir kurashchi zo’rxonaga kirmoqchi bo’lsa, dastlab Puryoyvaliyning oyog’iga bosh qo’yadi. Shu jihatdan puryoyvaliy so’zi majozan “aziz va mukarram” ma’nosini ham bildiradi.

*Sakkoki*ning asl ismi ma’lum emas. “Sakkok” so’zi pichoqchi ma’nosini bildirib, bunday ishora shoir hunarmand oiladan yetishib chiqqan, deb faraz qilishga imkon beradi.

Gulxaniy – Qo‘qon adabiy muhitida e‘tiborli o‘rin egallagan adib. Ba‘zi manbalar uning hammomda go‘lax – o‘t yoquvchi bo‘lib ishlaganligi tufayli “Gulxaniy” taxallusini olganligini tasdiqlaydi. Fazliy esa shoirning devanavor fe‘li, otashin tabiati “Gulxaniy” taxallusini olishiga asos bo‘lgan deb hisoblaydi. Shoirning “Jur‘at” taxallusini ham olganligiga esa uning jur‘atli, jasur, jo‘mard bo‘lganligi asos bo‘la oladi. “Gulxan” so‘zi forscha so‘z bo‘lib, “o‘tga o‘rgangan” ma‘nosini bildiradi.

Tabibiy – Ahmadjod Ali o‘g‘li Xorazm adabiy muhitining yorqin namoyondasi. “Tabibiy” so‘zi turkiy so‘z bo‘lib, “davolash, shifokorlik bilan shug‘ullanuvchi” ma‘nolarini anglatadi.

Miriy – Ochilmurod Ne‘matulla o‘g‘li o‘zbek va tojik tillarida ijod etgan shoirlardan. “Miriy” arabcha so‘z bo‘lib, “farmon bermoq, farmon beruvchi” ma‘nolarida qo‘llangan.

Mutrib – Muhammad Hasan Hoji Tabib o‘g‘li Xiva xonligida ijod qilgan shoirlarning ajoyib vakili. U musiqaqaga ishtiyoq qo‘yib, tanburda maqom kuylarini ijro etadi. Shu munosabat bilan o‘ziga “Mutrib” ya‘ni “sozanda” so‘zini taxallus qilib oladi.

Mug‘anniy – Safo Ollaberganov talantli shoir va san‘atkor. “Mug‘anniy” so‘zi arabcha so‘z bo‘lib “ashulachi, cholg‘uchi, sozanda” ma‘nolarida qo‘llaniladi.

Mirzo – Muhammad Rasul shoir, musiqa arbobi va ma‘rifat jarchisidir. “Mirzo” so‘zi fors-tojik tilidan olingan bo‘lib, “xat yozuvchi, ko‘chiruvchi” deganidir.

Sayyodiy – turkman va o‘zbek adabiyotining iqtidorli vakili. “Sayyodiy” arabcha so‘z bo‘lib, ovga mansub, ovchilik bilan shug‘ullanuvchi” ma‘nolarini anglatadi.

3.Diniy tushunchalar, shaxsning ijtimoiy mavqei motiv bo‘lgan taxalluslar. Ma‘lumki, shaxs kishilik jamiyatini tashkil qilarkan, mana shu jamiyatda o‘z o‘rni, va mavqeiga ega. Bu uning ijtimoiy holati bo‘lib, bevosita

tarixiy jarayon sifatida kishi ismlariga, taxalluslariga ham ko'chgan.

Atoiy – o'zbek dunyoviy adabiyotining ko'zga ko'ringan vakillaridan biridir. “*Atoiy*” arabcha 1)“ota”; 2) bag'ishlash, hadya berish.

Mavlono *Atoiy* o'z davrining nufuzli shayxlar – otalar avlodidan bo'lgan Ahmad Yassaviy, Ibrohim ota, Ismoil otalar avlodidan ekanligi uchun ham “*Atoiy*” taxallusini tanlagan. Alisher Navoiy ham “*Majolis un-nafois*”da “*Mavlono Atoiy*” Balxda bo'lur edi. Ismoil ota farzandlaridandur”,¹ - deydi.

4.Ijodkorlarning moddiy turmush darajalari va o'zlari mansub bo'lgan tabaqaga bog'liq tarzda qabul etilgan taxalluslar. O'zbek adabiyotida bunday taxalluslar salmoqli o'rinni egallaydi. Xorazm adabiy muhiti namoyondalaridan So'fi hamda Faqiriyi bu yo'nalishda taxallus tanlagan deyishimiz mumkin.

So'fi – Ilyos Mulla Muhammad o'g'li o'zbek adabiyoti tarixida munosib o'rin egallagan Xorazmlik shoirdir. So'fi kambag'al oilada tug'ilgani, doim muhtojlik va qashshoqlikda kun kechirgani, xo'rlangani sababli o'ziga shu taxallusni tanlagan. “*So'fi*” so'zi fors-tojik tiliga mansub bo'lib, “xudojo'y, taqvodir” ma'nolarini anglatadi.

Faqiriy- Abdurazzoq Abdujabbor o'g'li ilm-ma'rifatni, hayot go'zalligini kuylagan shoir. U xalq orasida qanchalik mashhur bo'lmasin, juda kambag'al edi. Faqirona hayot kechirgani uchun o'z she'rlarini “*Faqiriy*” taxallusi bilan e'lon qiladi. “*Faqir*” so'zi arabcha so'z bo'lib, “muhtoj” degan ma'noni anglatadi.

*Sultoni*y – Said Nosir oshiqona va falsafiy g'azallari bilan devon tuzgan ijodkor. U Muhammad Rahimxon Soniy Feruzning nabirasi bo'lganligi uchun o'ziga *Sultoni*y taxallusini tanlaydi. “*Sulton*” so'zi arabcha so'z bo'lib, “shoh, hukmdor” ma'nolarini anglatadi.

G'ulomiy – Davlatmurod mahram Eshmurod o'g'li Feruz saroyida xizmat qilgan shoir. Uning otasi va o'zi xon saroyida supsakashlik qilgan. Shuning uchun keyinchalik yozgan ijodiy ishlarini “*G'ulomiy*” taxallusi bilan yozgan. “*G'ulom*”

¹Alisher Navoiy. *Majolis un-nafois*. Ilmiy-tanqidiy matn. – Toshkent, 1961.– B.84.

so‘zi arabcha so‘z bo‘lib, “xizmatkor, qul” ma’nolarini bildiradi.

Bexat – Ahmad Ohunov Buxoralik badihago‘y shoirdir. Hayoti xor-u zorlikda o‘tadi, hatto savod chiqarish imkoniyatiga ega bo‘lmaganligi uchun o‘ziga shu taxallusni qabul qiladi. “bexat” forscha so‘z bo‘lib, “savodsiz, o‘qimagan, yozuvi yo‘q” ma’nolarida qo‘llangan.

5. Adiblarning tug‘ilgan joyi, ona-Vatani nomidan yasalgan taxalluslar.

Adiblar bunday taxalluslarni tavallud topgan yoki keyinchalik istiqomat qilgan go‘shasiga bo‘lgan cheksiz mehr-sadoqat ramzi sifatida qabul qilganlar. Jumladan, Xorazmiy taxallusi bilan ijod qilgan o‘nga yaqin ijodkorlar taxalluslarini misol qilib keltirishimiz mumkin. Ularga *Abu Bakr Xorazmiy*, *Xorazmiy*, *Qutb Xorazmiy*, *Haydar Xorazmiy*, *Xoja Abulvafo Xorazmiy*, *Hofiz Xorazmiy*, *Husayn Xorazmiy*, *Komil Xorazmiy* kabilar misol bo‘la oladi.

Rabg‘uziy – Nosiriddin Burhoniddin o‘g‘li Xorazmning “Raboti o‘g‘uz” degan joyida dunyoga kelgan. Uning taxallusi tug‘ilgan joyiga nisbatan paydo bo‘lgan.

Beruniy – Abu Rayhon Muhammad ibn Ahmad o‘z davrining ensklopedist olimi, shuningdek mashhur asarlar muallifidir. Beruniy so‘zi arabcha “tashqaridan” ma’nosini bildiradi. Bu Abu Rayhonning shaharda emas, balki shahardan tashqarida yashaganligiga ishoradir.

Sayfi Saroyi- “Sayfi” so‘zi qilich degan ma’noni bildiradi. U tahsil olish uchun Oltin O‘rda poytaxti Saroy shahriga kelgan va shu joy nomini o‘ziga taxallus qilib olgan.

Rudakiy – Abu Abdulla Ja’far . shoirning taxallusi tug‘ilgan joyiga nisbatan yfigd qilingan. “Rud” so‘zining fors tilida ikki xil ma’nosi bor: 1. Musiqa asbobi; 2. Ariq, anhor, daryo(Panjrud – beshariq, katta ariqning irmoqlarga bo‘linadigan joyi).

Sidqiy Xondayliqiy – Sirojiddin Maxdum Mirzohidoxund o‘g‘li Sidqiy Bo‘stonliq tumani Xondayliq qishlog‘ida tug‘ilgan.

Nasafiy – Mirobid Sayidoning qo‘shimcha adabiy taxallusi bo‘lib, u

shoirning tug‘ilgan joyiga ishoradir. Nasaf bugungi Qarshi shahrining qadimiy nomi bo‘lib, Sayido shu yerda tug‘ilgan. “sayido” arabcha so‘z bo‘lib, “saodatli, baxtli, yetuk” ma’nolarini anglatadi.

4.Osmon jismlari va astronomik hodisalar asosida hosil bo‘lgan taxalluslar. Adabiyot sohasida osmon jismlariga mahliyo bo‘lish zaminida paydo bo‘lgan o‘nlab taxalluslarni ko‘rsatish mumkin. Ularning aksariyati dastavval oy, quyosh, so‘ngra yulduzlarga bog‘liq ravishda tug‘ilgan.

O‘tmishda osmon jismlari va astronomik hodisalar inson hayotining ajralmas qismiga aylangan va kishilar har bir hodisaning xususiyatlarini yaxshi bilgan va bu haqdagi bilimlarini keyingi avlodlarga qoldirgan. Yozuvchi va shoirlar kosmik ob’yektlar va astronomik hodisalarni o‘z taxalluslari tarzida qo‘llash barobarida ularni xalqqa yaqinlashtiradilar, ilmiy tasavvurini kengaytiradilar.

Badriddin Hiloliy – yetuk ijodkor, ulkan iste’dod sohibi. “Badr” so‘zi arabcha “to‘lin oy” ma’nosini bildiradi, “Hilol” ham arabcha so‘z bo‘lib – “yangi oy, uch kunlik oy, yor qoshiga qiyos etiladigan oy” singari ma’nolarda qo‘llaniladi.

Cho‘lpon – Abdulhamid Sulaymon o‘g‘li o‘zbek adabiyotining yorqin namoyandalaridan biri. Bu taxallusni unga Munavvarqori taklif etgan. “Cho‘lpon” so‘zi “tong yulduzi” degan ma’noni anglatadi. Bu so‘z aslida Venera sayyorasining ikkinchi nomi sanaladi. Abdulhamid Cho‘lpon yana “Qalandar”, “Mirza Qalandar”, “Q”, “Andijonlik” kabi taxalluslarda ham asarlarini chop qildirgan.

Oybek – Muso Toshmuhammedov taniqli akademik-yozuvchi. Oybek quyidagilarni yozadi: “ Uzoq yoshlikning taassurotlaridan biri hali-hali esimda. Yop-yorug‘kecha, uyimizning yassi tomida onam bilan turardim: to‘lishgan oppoq oy osmon bo‘ylab suzardi, u menga juda go‘zal ko‘rinardi. Men unga qo‘llarimni cho‘zib intilardim va “oyi, oyi, oyni olib bering”, deb xarxasha qilardim”.¹ Oy yer tabiiy yo‘ldoshining nomi bo‘lib, qadimgi turkiy tilda ham, hozirda ham ”Yerning yo‘ldoshi”, “yilning o‘n ikkidan bir qismi” ma’nolarini anglatgan. Oy so‘zi turkiy

¹Oybek. El xizmatida. – Adabiyotimiz avtobiografiyasi. To‘plovchi prof. Laziz Qayumov. – Toshkent, G‘afur G‘ulom, 1973.– B.145.

tilda A:y tarzida talaffuz qilingan.

Sirojiiy – Mirza Sirojiddin Buxoroning taraqqiyparvar farzandlaridan bo‘lgan. “Siroj” so‘zi arabcha so‘z bo‘lib, “chiroq, yorug‘lik”, shuningdek, “oftob” ma’nolarida ham qo‘llaniladi.

Suhayliiy – Amir Nizomiddin Shayx Ahmad Suhayliiy iste’dodli ijodkor. “Suhayliiy ” so‘zi arabchadan olingan bo‘lib, “yorug‘nur sochuvchi, yulduz, porloq baxt egasi” ma’nolarini bildiradi.

Xurshid – Shamsiddin Sharafiddinov shoir, dramaturg, olim sifatida ma’lum va mashhur. “Xurshid” so‘zi forscha so‘z bo‘lib, “quyosh, oftob” ma’nolarini bildiradi.

U yana *Shukriy, Doniy, Sharafzoda Toshkandiy, Tajang, O‘jar, Chayon, Indamas, Injiq, Shukriy-Sharaf, Chayonboy, Shidiy, Alon-Shoshiy, Shamsiddin Sharaf, Dilxasta Man, Faqir Shams-Toshkandiy* kabi 20 dan ortiq taxalluslarda ijod etgan.¹

Shamsiy - o‘z ijodiy faoliyatida g‘oyat mazmunli asarlar yaratgan iste’dod agasi. Asl ismi ma’lum emas. Taxallusining o‘zagi “Shams” arabcha so‘z bo‘lib, “quyosh” deganidir.

Suhayliiy – Amir Nizomiddin Shayx Ahmad Suhayliiy iste’dodli ijodkor. “Suhayliiy ” so‘zi arabchadan olingan bo‘lib, “yorug‘ nur sochuvchi, yulduz, porloq baxt egasi” ma’nolarini bildiradi.

Huvaydo – Xo‘janazar G‘oyibnazar o‘gli mutasavvuf shoirlar silsilasida muhim o‘rin tutadi. “Huvaydo” so‘zi “yorug‘” degan ma’noni anglatadi.

Partav – Ota Mahzum Muhammad Latif o‘g‘li o‘zbek adabiyotidagi ko‘p asrlik an’anani davom ettirgan ijodkor. “Partav” forscha “oftob” ma’nosini anglatadi.

Ravnaq – Pahlavonqul lirik shoir sifatida faoliyat ko‘rsatgan. “Ravnaq” so‘zi arabcha so‘z bo‘lib, “yaltirash, yorug‘lik, o‘shish, ko‘rkamlilik” ma’nolarini bildiradi.

Charxiy – Asqarali Hamroali To‘xtasin o‘g‘li Qo‘qon adabiy muhiti

¹ Xurshid. Tanlangan asarlar. – Toshkent, Fan, 1967.

namoyondasi. “Charhiy” so‘zi fors tilidan olingan bo‘lib, “g‘ildirak, aylanish, osmon, ko‘k, falak, taqdir” ma’nolarini anglatadi.

Nasimiy – Sayid Imomiddin xalqimiz badiiy tafakkuri tarixida salmoqli o‘rin tutgan ijodkorlardan biri. “Nasimiy” so‘zi arabchadan olingan bo‘lib, “shabada, mayin yel, yoqimli shamol, tong shamoli” kabi ma’nolarni anglatadi.

Oydin – Manzura Sobirova o‘zbek ayollari orasidan yetishib chiqqan iste’dod egasi, jamoat arbobi. “Oydin” so‘zi “yorug‘lik, nur, ravshanlik” kabi ma’nolarni anglatadi. Bu so‘z o‘zbekcha bo‘lib, kishilar qiz farzandlariga hayoti nurli, iqboli porloq, charog‘on bo‘lsin deb Oydin ismini qo‘yadilar

7. Tabiat hodisalari nomlari asosida hosil bo‘lgan taxalluslar: *Yashin* (momaqalldiroq), *Nasimiy* (yoqimli shamol) va b.

8. Zoonimlar asosida hosil bo‘lgan taxalluslar. Ijodkorlar orasida zoonimlar asosida hosil bo‘lgan taxalluslarni qabul qilganlar ham anchani tashkil qiladi. Ular, asosan, insoniyatga foydasi tegadigan sodiq hayvonlar, sayroqi qushlar nomlarini taxallus sifatida qo‘llaydilar. Negaki, adiblar o‘zlariga tanlagan taxalluslari ijobiy xususiyatga ega bo‘lishini istaganlar.

Bobur – Zahiriddin Muhammad Bobur adabiyot va san’at ahli o‘rta-sida «Bobur» taxallusi bilan ma’lum va mashhurdir: mohir sarkarda, yirik davlat arbobi, atoqli shoir va adib Zahiriddin Muhammad jasorat, mardlik, botirlik, tantilik kabi fazilatlarga ega edi. Shuning uchun ham u qo‘liga qalam olar ekan, ana shu xususiyatlarni mujassamlantiruvchi «Bobur» (babr – yo‘lbars) so‘zini o‘ziga taxallus qilib olgan.

Uvaysiy – Jahon Otin lirikaning rang-barang janrlarida qalam tebratgan shoir. “Uvaysiy” arabcha “bo‘ri” deganidir.

Shohin – Shamsiddin Mahmud Buxorodan yetishib chiqqan ijodkor. “Shohin” forsha so‘z bo‘lib, ov qushi, qarchig‘ay nazarda tutilgan.

Xorazm shohi Shoh G‘ozixon hukmronligi davrida yashab ijod qilgan shoir *Andalib* bunga misol bo‘la oladi. Nurmuhammad Farib (Andalib) o‘zbek va turkman adabiyotlariga sezilarli hissa qo‘shgan adibdir. “Andalib” so‘zi arabcha

so‘z bo‘lib, “bulbul”, “shirin til”, “sayroqi” degan ma‘nolarni bildiradi.

5.Narsa-buyum nomlari asosida hosil bo‘lgan taxalluslar. Adiblar taxallus tanlash borasida narsa-buyum nomlariga ham ko‘p bora murojaat qilishgan. Narsa-buyumlar tuzilishi, qo‘llanish doirasi nuqtai nazaridan o‘ziga xos majoziy ma‘nolarni ifodalaydi. Ijodkorlar ular bilan bog‘liq turli hissiyotlarini, dunyoqarashlarini ifodalash maqsadida narsa-buyum nomlarini taxallus sifatida qo‘llaydilar.

Devoniy – Komil Ismoil o‘g‘li Xorazm adabiy harakatchiligining ko‘zga ko‘ringan vakillaridan biri. “Devon” so‘zi forscha so‘z bo‘lib bir qancha ma‘nolarda keladi: 1. To‘plam; 2. Davlatning kirim-chiqimlari yoziladigan daftar va shu ishlar olib boriladigan mahkama; 3. Davlat kirim-chiqim ishlari (daftar xonasi) ning boshlig‘i (vazir); 4. Davlat mahkamasi.

Durbek – o‘zbek dunyoviy adabiyotining taniqli vakilidir. “Durbek” turkey so‘z bo‘lib, “marvarid, inju, bebaho” deganidir.

Ayniy- Sadriddin Saidmurod o‘g‘li Sharqning alloma san‘atkori, buyuk realist, taniqli romannavis. “Ayniy” so‘zi arabcha so‘z bo‘lib, “ko‘z”, buloq”, “chashma” ma‘nolarini bildiradi. Uning “Sifliy”, “Muhtojiy”, “Jununiy” kabi taxalluslari ham bo‘lgan. Bu taxalluslar kamsitilgan, nochor, qashshoq, telba ma‘nolarini anglatadi.

10. Ijodiy mehnat evaziga berilgan yoki amir-amaldorlarning tazyiqi bilan qabul qilingan taxalluslar: *Yusuf Xos Hojib, Mujrim Obid, Mavlono Zamoniyy va b.*

Xos Hojib – asl ismi Yusuf bo‘lib, adabiyot olamiga “Xos Hojib” nomi bilan ma‘lum va mashhurdir. Unga “Qutadg‘u bilig” asari uchun Tavg‘ach Bug‘raxon “Xos Hojib” unvonini taqdim qilgan. Keyinchalik bu unvon adibning taxallusiga aylangan. “Xos” arabcha so‘z bo‘lib, “maxsus”, “alohida”, “eng” “yaqin”, “yuqori tabaqa” degan ma‘nolarni bildiradi. “Hojib” so‘zi ham arabchadan olingan bo‘lib, “darvozabon”, “eshik qoravuli”, “pardador” deganidir.

Mujrim – Buxoro tuprog‘ida tug‘ilib, barkamol she‘rlari bilan shuhrat

qozongan iste'dod sohibidir. Mujrim arabcha so'z bo'lib, "Gunohkor, aybdor" ma'nosini anglatadi. Adib yana Obid taxallusi bilan ham ijod qilgan. Bu taxallusni unga Amir Haydar majburan oldirgan. Obid – ibodat qiluvchi demakdir.

Tavallo – To'lagan Xo'jamyorov XX asr boshlari Toshkent adabiy muhitining ko'zga ko'ringan namoyandalaridan edi. Yusuf Saryomiy bilan yaqin aloqaga kirishib, uni o'zining piri, ustoz sifatida e'tirof etadi. "Tavallo" deb taxallus olishi ham mazkur ustoz da'vati bilan bo'ladi.

11. Shoirarning xarakter xususiyati, taqdiri, mayli, ruhiy holati, kayfiyati hisobga olingan holda yuzaga kelgan taxalluslar: *Bobo Savdoiy, Mavlono Jununiy, Boborahim Mashrab, Muhammad Sharif Gulxaniy, Zokirjon Xolmuhammad o'g'li Furqat, Maxmur* kabi.

12. Nom-taxalluslar: Adabiyot tarixida o'z nomini taxallus vazifasida qo'llash ham odat hisoblanadi. Masalan, Alisher Navoiy «Majolisun-nafois» ning 150-betida Muhammad Solih haqida fikr yuritar ekan, «Muhammad Solih – ismi munosabati bila «Solih» taxallus qilur», – deb yozadi. Yoki mavlono Mo'miniy haqida ma'lumot berar ekan «Xalosiya» xonaqohida tahsil qilur. Oti Abdulmo'mindir, taxallusi bu munosabatdin voqe bo'lubdir»,— deydi. Adabiyot tarixidan bunday dalillarni juda ko'p keltirish mumkin. Biroq keltirilgan misollarning o'zi ham taxallus «soxta», «o'ylab topilgan» nom bo'lmasdan, balki shoirning ismi ham shu vazifada kelishi mumkin degan fikrni to'la tasdiqlaydi. Bu tanlanish motiviga *Muhammad Yusuf, Said Ahmad, Hamid Olimjon, Abdulla Qahhor* kabi taxalluslarni ham misol qilish mumkin.

2-bob yuzasidan qisqa xulosa

Yuqorida olib borilgan tahlillardan quyidagi qisqa xulosalarni chiqarish mumkin:

1. Taxalluslarning atalish motivlariga ko'ra guruhlanishi eng zarur tasniflardan hisoblanadi

2. Ijodkorlarimiz taxalluslarga qadimdan katta e'tibor qaratganlar va buning natijasida taxalluslar xalqimizning ijodkorlarning dunyoqarashlari asosida shakllangan.

3. Taxalluslarning atalish motivlari jahondagi ko'pgina xalqlarda mushtarakdir.

4. O'zbek tilining qadimgi turkiy va eski turkiy davrlarida o'z qatlamga oid taxalluslar faol qo'llangan bo'lsa, eski o'zbek tili davrida ularning tarixan arab va eroniy lug'aviy qatlamga mansub shakllari faollashgan. O'zbek tilining keyingi taraqqiyot bosqichlarida taxalluslarning arabiy nomlari keng iste'molga kirgan.

5. Ba'zi taxalluslar hissiy-emotsional bo'yoq mavjudligi bilan ajralib turadi.

6. Nomlarni lingvistik, xususan, grammatik jihatdan tekshirish juda ko'p lisoniy masalalarni yoritishga, jumladan, tilimizdagi mavjud va ba'zi iste'moldan chiqqan affikslarni aniqlashga, shuningdek, so'z yasalishining qadimgi usullari va ba'zi fonetik hodisalarini aniqlashga yordam beradi.

III BOB. TAXALLUSLARNING HOSIL BO‘LISH USULLARI VA LUG‘AVIY QATLAMLARI

1. Taxalluslarning hosil bo‘lish usullari

O‘zbek adabiy taxalluslarini lisoniy tadqiq etishda ularning hosil bo‘lish yo‘llarini o‘rganish muhim ahamiyatga ega.

O‘tmishda yashab faoliyat ko‘rsatgan ijodkorlar taxallusga jiddiy munosabatda bo‘lganlar. Ular taxallusning o‘z estetik g‘oya va mezonlariga mos tushishi uchun kurashganlar.

Badiiy adabiyotda esa taxallus faqat muallifning kimligini ko‘rsatuvchi bir shakliy vosita bo‘lib qolmay, balki ilg‘or ijodkorlar uchun keng ma’noda g‘oyaviy-estetik o‘ringa tegishli masala sifatida tushunilgan.

Onomastikaning turli sathlari bo‘yicha olib borilayotgan tadqiqotlarda nomning hosil bo‘lishi tushunchasi turlicha talqin qilinmoqda, derivatsiya va nomlanish hodisalari ayrim hollarda bir-biridan farqlanmayapti. Taxalluslar tadqiqi jarayonida bunday xatolarga yo‘l qo‘ymaslik uchun yasash va nomlanish bilan bo‘g‘liq qarashlar tarixiga nazar tashlagan holda o‘z nuqtayi nazarimizni bayon qilishni ma’qul topdik. Bu haqda A.Hojiyev: “...So‘z yasashiga oid juda ko‘p hodisalarning mohiyati yoritilmayotganligidan tashqari, “so‘z yasashi” bahsida bu tizimga aloqasi bo‘lmagan narsalar o‘rin olib kelyapti. Bu ham yasama so‘z bilan bo‘g‘liq masalalarni hal etishga o‘z salbiy ta’sirini ko‘rsatib kelyapti. Demak, so‘z yasash usuli masalasida aniq bir xulosaga kelish so‘z yasashiga oid hodisalarni aniq belgilab olishga, ularning mohiyatini to‘g‘ri yoritishga yo‘l ochadi. Bunda o‘zga tillarga qoidalar, ta’riflar emas, bevosita o‘zbek tilining o‘z materiallari asosida ish ko‘rish talab etiladi”, degan fikrni bildiradi.¹

“O‘zbek onomastikasi terminlarining izohli lug‘ati”da *onomastik so‘z yasash* tushunchasi “yasash yo‘li bilan yangi atoqli ot hosil qilishning onomastikaga xoslangan usullari (affiksatsiya, kompozitsiya, onomastik konversiya va b.)

¹Hojiyev A.P. O‘zbek tilining so‘z yasash tizimi. – Toshkent, 2007.

tarzida sharhlanadi.¹

E.Begmatov antroponimlar tarkibida yasash masalalariga to'xtalib, qo'shma komponentli ismlarga e'tibor qaratgan.

Onomastikada ham so'z yasashining diaxron va sinxron turlari borligi qayd etilgan.²

Tadqiqotlarda nomlarning yasashini apellyativlarning yasashi bilan tenglisoniy qonuniyat deb qarash, shu tariqa apellyativlarga xos so'z yasash usullari va yo'riqlarini nomlar tizimiga tatbiq qilish mumkin emasligi ta'kidlansa ham, onomastikaga doir ko'pgina ishlarda, asosan, onomastik birliklar apellyativ leksikaga xos yasash qonuniyatlari asosida tahlil qilinganligiga duch kelamiz.

O'zbek onomastikasi sohalari bo'yicha olib borilayotgan tadqiqotlarda onomastik birliklar affiksatsiya usuli orqali yasashi aks ettiriladi³. Ishlarning ayrimlarida atoqli ot yasaydigan qo'shimchalar juda kamligi ta'kidlanadi. Xorazm etnotoponimlari tadqiqotchisi A.Otajonova «Xorazmda affiksatsiya usuli bilan yasalgan etnotoponimlar miqdori ancha kam, faqat *Turkmanlik* va *Chavdirlik* etnotoponimlarigina bunga misol bo'la oladi»⁴ degan fikrni bildiradi. M.Turdibekov «Shajarayi turk» onomastikasi uchun affiksatsiya usulida yasalgan nomlar unchalik xarakterli emasligini aytadi⁵. Onomastikaning boshqa sohalarida so'z yasashining affiksatsiya usuli bilan nom yasashi faol yoki nafaol ekanligi, qaysi sohalarida bu usulda nom yasash bor-u, qaysilarida yo'q ekanligini aniqlash bizning vazifamizga kirmasa ham, kuzatishlarimizga ko'ra, so'z yasashning bu usuli onomastikada nafaol ekanligi aniqlandi. Savol tug'iladi: o'zbek taxalluslari tizimida bu usulda nom yasash salmog'i qay darajada? O'zbek tili taxalluslari affiksatsiya usuli bilan yasaladi. Lekin qo'shimchalar sanoqli.

¹Begmatov E., Uluqov N. O'zbek onomastikasi terminlarining izohli lug'ati. –Namangan, 2006.

²Суперанская А.В. Общая теория имени собственного. – М.: Наука, 1973. – 366 с.

³ Дўсимов З., Тиллаева М. Топонимика асослари. – Тошкент, 2002. – Б. 39-40; Qorayev S. Toponimika. – Toshkent: O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati, 2006. – B.93-94; Эназаров Т. Топонимларни этимологик тадқиқ қилишнинг илмий-назарий ва амалий-усулий асослари. – Тошкент, 2001. 1-китоб. – Б. 46-47.

⁴ Отажонов А. Хоразм этнотопонимлари. – Тошкент: Фан, 1997. – Б.78.

⁵ Турдибеков М.Т. Абулғози Баҳодирхоннинг “Шажарайи турк” асари ономастикаси. Филол. фан. номз. ... дисс. автореф. – Тошкент, 2001. – Б. 17.

Adabiyotimizda paydo bo'lgan taxalluslarning hammasi ham yuqorida ko'rsatilgan hayotiy ehtiyoj tufayli qabul qilinmagan. Ularning aksariyati o'zbek va boshqa Sharq xalqlarining mumtoz adabiyoti hayotbaxsh an'anasi ta'sirida vujudga kelgan bo'lsa, boshqa bir qismi estetik g'oya tufayli maydonga kelgan. Barchamizga «Qutlug' qon», «Navoiy», «Oltin vodiyan shabadalar», «Quyosh qoraymas», «Nur qidirib», «Bolalik» singari yirik nasriy asarlari va o'nlab poema, she'riy to'plamlari, ilmiy maqolalari, publitsistik asarlarini meros qilib qoldirgan buyuk adib Muso Toshmuhammedovni o'zimizda ham, Xorijda ham ism-familiyasi bilan emas, balki «Oybek» taxallusi bilan tanishadi va hurmat qilishadi. Shunday fikrlarni Rahmatulla Otaqo'ziyev – *Uyg'un*, Maqsud Ma'sumbek o'g'li – *Shayxzoda*, Manzura Sobirova – *Oydin*, Abdurahim Abdullaev – *G'ayratiy*, Komil Nu'monovich Nu'monov – *Yashin* va boshqalar haqida ham aytish mumkin. *Oybek*, *Uyg'un*, *Oydin*, *Shayxzoda*, *G'ayratiy* va *Yashinlar* dastlabki asarlarini shu taxalluslari bilan e'lon qilishgan. Respublikamiz ijodkorlarining boshqa bir guruhi esa bevosita o'z ismi familiyasini taxallus o'rnida qo'llab ijod qilishdi va qilishmoqda. *Hamid Olimjon*, *G'afur G'ulom*, *Sulton Jo'ra*, *Abdulla Qahhor*, *Sobir Abdulla*, *Sharif Nurxon*, *Hamid G'ulom*, *Ibrohim Rahim*, *Mirkarim Osim*, *To'ra Sulaymon*, *Xurshid Davron*, *Omon Matjon*, *Matnazar Abdulhakim*, *Sirojiddin Sayyid*, *Muhammad Yusuf*, *Mahmud Toir*, *Salomat Vafo* shular jumlasidadir. Bu yerda nomlar o'z holicha qoldirilib, familiyalardagi -ov, -yev qo'shimchalari olib tashlangan. Shu tufayli ular ancha qisqarib, shoirona tus olgan va adiblarimizning adabiy taxallusi sifatida shuhrat qozongan. O'zbek adabiyotining *Quddus Muhammadiy*, *Amin Umariy*, *Rahmat Fayziy*, *Dushan Fayziy* kabi vakillari ham yuqoridagi taxalluslar ostida ijod qilishadi. Bu hodisa ham taxallus tanlashda o'ziga xos yo'l bo'lib, unda ijodkorning nomi to'la saqlanadi, otasining ismiga esa -iy qo'shimchasi qo'shiladi. *Mirtemir* (Tursunov), *Zulfiya* (Isroilova), *Mirmuhsin* (Mirsaidov), *Sayyor* (Po'latov) kabi ijodkorlar nomini taxallus o'rnida

qo‘llashni ma’qul ko‘rishgan va shu nom–taxallus bilan e’tibor qozonishgan. Erkin Madrahimov o‘z ismi oldidan oshiq so‘zini keltirish orqali *Oshiq Erkin* taxallusini hosil qilgan. Yuqoridagi tasniflarga kiritilmay qolgan yozuvchi va shoirlar o‘z ismi va familiyasi bilan yuritiladi. Bularga Sharof Rashidov, Nazir Safarov, Yo‘ldosh Shamsharov, O‘lmas Umarbekov, Abdulla Oripov, Erkin Vohidov, Ne‘mat Aminov va boshqalarni ko‘rsatish mumkin. Bu nomlarni taxalluslar qatoriga kiritish mumkin emas.

Hozirgacha ilmiy adabiyotlarda so‘zlarni o‘zaro qo‘shish bilan yangi so‘z yasash kompozitsiya usuli ekanligi aytilib, u so‘z yasashning keng qo‘llanadigan eng unumli, yetakchi tiplaridan biri deb qaraldi¹. «O‘zbek onomastikasi terminlarining izohli lug‘ati» da ham *yasama nom // derivativ nom* tushunchalariga «morfologik (affiksatsiya) yoki sintaktik (kompozitsiya) usulda yasalgan atoqli ot» deb izoh beriladi². Onomastikaga doir monografik tadqiqotlarda nom yasashning kompozitsiya yoki sintaktik usul deb nomlanuvchi yasash usuli mavjudligi qayd etiladi. Bunday usulda yasalgan nomlarning ot+ot, sifat+ot, son+ot, fe’l+ot kabi yasalish modellari haqida ham so‘z yuritiladi³. Deylik, Abdulla Qahhor, *Mujrim Obid*, *Usmon Nosir*, *Oshiq Erkin*, *Turdi Farog‘iy* kabi taxalluslar ot+ot; sifat+ot, fe’l+ot qolipida shakllangan. Bunday nomlar tarkibining qaysi so‘z turkumidan iborat ekanligini aniqlash ularning yasalganligini belgilab bera olmaydi. Chunki bu kabi so‘zlarda, A.Hojiyev ta’biri bilan aytganda, «...hech qanday so‘z yasash modeli yo‘q va ular tarkibining qaysi so‘z turkumiga oid so‘zlardan bo‘lishi so‘z yasalishi nuqtayi nazaridan hech narsani belgilamaydi»⁴. Demak, taxalluslar tarkibining birdan ortiq so‘zdan tashkil topishi, ya’ni tuzilishiga ko‘ra qo‘shma so‘z ko‘rinishida bo‘lishi ularni kompozitsiya usulida yasalgan so‘z deyish uchun asos bo‘la olmaydi. Bunday taxalluslarning ko‘pchiligi ijodkorning estetik g‘oyasi, adabiy yo‘nalishi, shaxsiy xususiyatlari asosida nomlash orqali hosil

¹ Ўзбек тили грамматикаси. 2-томли. – Тошкент: Фан, 1975. 1-т. – Б.

² Бегматов Э., Улуков Н. Ўзбек ономастикаси терминларининг изоҳли луғати. – Наманган, 2006. – Б. 96.

³ Бундай ишлар мутахассислар учун маълум бўлгани сабабли адабиётларни келтириб ўтирмадик.

⁴ Ҳожиёв А.П. Ўзбек тили сўз ясалиши тизими. – Тошкент: Ўқитувчи, 2007. – Б. 11.

qilingan (yasalgan emas). Bunday soʻzlar soʻz yasash asosi va soʻz yasovchi qismdan iborat tarkibga ega boʻlmaydi. Bu soʻzlar bildirgan ijodkorning nima uchun shunday atalishi har bir soʻzning oʻz doirasida izohlanadi. *Muqimi*ning shunday tanlanishiga uning Qoʻqonda muqim yashab kelayotganlik belgisi bilan asoslanadi. A.Hojiyev taʼkidlaganidek, belgi soʻz yasash birligi emas¹.

Umuman, oʻzbek tili taxalluslari kompozitsiya usuli bilan yasalmaydi. Ayrim tadqiqotlarda kompozitsiya usuli orqali yasalgan deb izohlangan onomastik birliklar derivatsiya hodisasi bilan emas, taxalluslarning nomlanish tamoyillari bilan izohlansa, maqsadga muvofiq boʻladi. Tilda apellyativ leksika tarkibida avvaldan mavjud boʻlgan soʻzlarning biror ijodkor nomini ifodalash uchun koʻchishi yoki ijodkorning biror belgi-xususiyatini ifodalovchi tarkibli taxalluslar kompozitsiya usulida yasalmaydi. A.Hojiyev bu xil hodisalarga oʻz munosabatini bildirib: «Turli yoʻl (turli sabab, hodisa) tufayli leksemalarning yuzaga kelishi soʻz yasash usuli bilan soʻz hosil qilish hisoblanmaydi, bu soʻz yasalishi tizimi obʼektiga kirmaydi. Tarkibida birdan ortiq lugʻaviy maʼnoli qismning borligi «qoʻshma soʻz»lik belgisi, kompozitsiya usuli bilan yasalganlik belgisi boʻla olmaydi. Oʻzbek tilida yasashning kompozitsiya (soʻz qoʻshish) usuli yoʻq»², deydi. Demak, onomastikaning boshqa sathlari boʻyicha ham kompozitsiya deb atalayotgan holat aslida derivatsiya hodisasi emas, balki nominatsiya hodisasi ekanligini anglab yetish, kelgusida qilinajak tadqiqotlarda buni eʼtiborga olish ancha chalkashliklarning oldini olishga xizmat qiladi.

Onomastikada *onomastik konversiya deb* ataluvchi nom yasash usuli deb eʼtirof etib kelinayotgan hodisa borki, unga «Oʻzbek onomastikasi terminlarining izohli lugʻati»da «**onomastik konversiya // onomastik konversiya usuli** – apellyativ leksikaning hech qanday yasovchi vositasiz atoqli ot vazifasiga oʻtishi»

¹ Ўша жойда.

² Кўрсатилган асар. – Б. 16.

deb ta'rif beriladi¹.

Z.Do'simov Shimoliy Xorazm va boshqa hududlarda uchrovchi toponimlarning ma'lum bir qismi affiksatsiya usuli bilan yasalgan yasama so'zlarning joy nomlariga ko'chishidan hosil bo'lganligini qayd etganida, onomastik konversiyani nazarda tutgan edi².

Rus tilshunosligida ham toponim hosil qilishning bu ko'rinishi leksik-grammatik xarakterdagi yasalish deb qaralgan va bu hodisani ifodalash uchun A.V.Superanskaya tomonidan *onomastik konversiya* terminini qo'llash taklif qilingan³.

Shunday so'zlar borki, ularning bir necha ma'nosi borligi sezilib turadi. Taxalluslar tarkibida ana shu so'zning qaysi ma'noda qo'llanishi, nutqiy jarayonda esa qaysi ma'noda ishlatilganligini bilish barchani qiziqtiradigan muammolardan hisoblanadi. Buni hal qilish uchun so'zning ilk ma'nosi, keyingi ma'no taraqqiyoti va taxallusni hosil qilishda qatnashgan ma'nosi diqqat-e'tiborda turishi shart. Keng ma'noda olib qaralganda, har qanday atoqli ot bo'lmagan so'z atoqli ot vazifasiga o'tar ekan, so'z ma'nosida semantik o'zgarish ro'y beradi. Sababi, oddiy so'zlar umumlashma lug'aviy ma'nolarni ifodalaydi. Ular atoqli otga ko'chgach, o'zi ifodalagan predmetni shu turdagi boshqa predmetlardan ajratib, konkret ma'no ifodalay boshlaydi. Masalan, *Bugun tun oydin* gapidagi *oydin* so'zi «Oy chiqib turgan tun» ma'nosini bildirsa, *Biz Oydin qalamiga mansub she'rlarni o'qidik* deganda, *Oydin* taxallusi tushuniladi.

Har bir atoqli otning hosil bo'lish sababi bilan bog'liq entsiklopedik-etnografik ma'no ham mavjuddir. Shuning uchun har qanday so'zning atoqli otga ko'chishi *semantik yasalish* yoki *onomastik konversiya* usulida yasalish deb yuritib kelingan. A.Hojiev bu xildagi hodisalar haqida: «So'z yasalishining «leksik-semantik», «morfologik-sintaktik» usullari deb ta'riflanayotgan «usul»larida ham

¹ Бегматов Э., Улуков Н. Ўзбек ономастикаси терминларининг изоҳли луғати. – Наманган, 2006. – Б. 61.

² Дўсимов З. Шимолий Хоразм топонимларининг ясашиши // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент: Фан, 1965. № 5. – Б. 78-80.

³ Суперанская А.В. Структура имени собственного. Фонология и морфология. – М., 1969. – С.92-93.

soʻzning biror sabab tufayli yuzaga kelish hodisasi bor, lekin soʻz yasash hodisasi yoʻq»¹ deydi. Chunki bu jarayon onomasiologiya bilan chambarchas bogʻliq.

Ayrim adabiyotlarda konversiya faqat soʻzlarning bir turkumdan boshqa turkumga koʻchishi hodisasi boʻlmasdan, uning bir soʻz turkumining oʻz ichidagi turli «aylanish»lariga nisbatan ham qoʻllanishi, masalan, atoqli otning turdosh otga koʻchishi kabi hodisalar ham shu termin bilan atalishi toʻgʻrisida soʻz yuritiladi². Shuning uchun ham ayrim tadqiqotchilar *onomastik konversiya* terminini qoʻllagan boʻlsalar kerak. Aslida onomastikada atoqli otning turdosh otga, turdosh otning atoqli otga yoki boshqa turkumga oid soʻzning atoqli otga aylanish hodisasini olimlar turlicha – metafora va metonimiya hodisasi, kalkalash, transformatsiya (Y.A.Karpenko, E.M.Murzaev va boshqalar) kabi terminlar bilan ataydilar³. Toponimlarning nomlanish xususiyatlarini tadqiq qilish jarayonida Z.Doʻsimov bunday qarashlarga oʻz munosabatini bildirib, metafora va metonimiya stilistik hodisa ekanligini, kalkalash – soʻz yasash hodisasi⁴, transformatsiya – asosiy sintaktik strukturani til qonun-qoidolari asosida oʻzgartirib, ikkinchi tur struktura hosil qilish hodisasi ekanligini taʼkidlab, mazkur terminlar yuqoridagi tushunchani ifodalashga asos boʻla olmaydi, degan fikrni bildiradi va toponimlarning bu xildagi nomlanish tamoyili uchun *transpozitsiya* terminini qoʻllaydi⁵. Z.Doʻsimov va M.Tillaevalarning fikricha, *transpozitsiya* ayrim soʻzlarning hech qanday vositalar yordamisiz toponimga aylanishi yoki ayrim atoqli otlarning toponimga koʻchishidir⁶. Eʼtibor beringki, bu jumlar onomastik konversiyaning taʼrifi bilan juda yaqin: «**onomastik konversiya // onomastik konversiya usuli** – apellyativ leksikaning hech qanday yasovchi vositasiz atoqli ot vazifasiga oʻtishi»⁷. *Transpozitsiya* termini «Oʻzbek

¹ Ҳожиёв А.П. Ўзбек тили сўз ясашиши тизими. – Тошкент: Ўқитувчи, 2007. – Б. 8.

² Ўзбек тили грамматикаси. 2 томли. – Тошкент: Фан, 1975. 1-том. – Б. 82.

³ Каранг: Дўсимов З. Изучение лингвистических особенностей географических названий. –Ташкент, 1989. – С. 28.

⁴ Калькалаш ҳозирда яшаш усули деб қаралмаслигини юқорида айтиб ўтдик.

⁵ Дўсимов З. Изучение лингвистических особенностей географических названий. –Ташкент, 1989. – С. 28.

⁶ Дўсимов З., Тиллаева М. Топонимика асослари. – Тошкент, 2002. – Б. 61.

⁷ Бегматов Э., Улуқов Н. Ўзбек ономастикаси терминларининг изоҳли луғати. –Наманган, 2006. – Б. 61.

onomastikasi terminlarining izohli lug‘ati»da «(lot. Transpositio – o‘rin almashtirish) – atoqli otlar biror kategoriyasining boshqa kategoriya nomlar vazifasiga o‘tishi»¹, boshqa lug‘atda «(lot. Transpositio – o‘rin almashtirish) – grammatik kategoriyalarning o‘ziga xos bo‘lmagan vazifada qo‘llanishi. Mas., bir turkum so‘zining matnda boshqa turkum so‘zi kabi qo‘llanishi. Qiyos. **Konversiya**»² tarzida izohlanadi. Demak, bu o‘rinda Z.Do‘simov va M.Tillaevalar transpozitsiyaning nomlanish tamoyili ekanligini to‘g‘ri belgilashgan. Shuning o‘zi nom yasallishining onomastik konversiya deb atalayotgan usuli yo‘q ekanligini belgilaydi. Chunki bitta til hodisasi ikki o‘rinda ikki xil, ya‘ni ham so‘z yasash usuli, ham nomlanish tamoyili bo‘lishi mumkin emas. Bizningcha, tilshunoslik ilmida *onomastik konversiya* termini qo‘llanganida, uni derivatsiya usuli sifatida emas, nomlanish tamoyili sifatida qabul qilish maqsadga muvofiq.

Narsa-hodisalarga nom qo‘yish va uni nomlashning asosiy tamoyillari, atalish motivlari masalasi, olimlarni, shu jumladan, tilshunoslarni ham juda qadimdayoq qiziqtirgan. Geraklit, Demokrit, Platon va Aristotellarning shu to‘g‘ridagi qarashlari buning isbotidir. Narsa va hodisalarga nom qo‘yish masalasi umumiy va nazariy tilshunoslikning yirik vakillari bo‘lmish A.A.Potebnya, I.A. Boduen de Kurtene, F. De Sossyur kabi olimlarni ham qiziqtirgan. Ular o‘zlarining nazariy qarashlari orqali nomlanish muammosini hal etishga katta hissa qo‘shganlar³. Nomlanish muammosi hozirda ko‘pgina turkiyshunos va boshqa yirik olimlar hamda o‘zbek tilshunoslari tomonidan o‘rganib kelinmoqda. G.K.Kankashpaev, A.P.Petrov, V.I.Nikonov, A.B.Superanskaya, V.D.Bondaletov, D.X.Bozorova, S.Ibrohimov, E.Begmatov, Z.Do‘simov, T.Nafasov, S.Mo‘minov, A.Primov kabi olimlarning tadqiqotlarida mazkur muammo yechimiga oid qarashlar o‘z ifodasini topgan.

¹ Ўша луғат. Б. 84.

² Хожиев А.П. Тилшунослик терминларининг изоҳли луғати. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2002. – Б.111.

³ Қаранг: Суперанская А.В. Общая теория имени собственного. М.: Наука, 1973. – С. 45-90; Жаббаров Э. Ўзбек халқ ўйинлари лексикаси: Филол. фанлари номзоди ... дисс. автореф. – Тошкент, 1998. – Б. 8.

A.V.Superanskaya va undan keyin Z.Do'simov va M.Tillaevalar metafora va metonimiya stilistik vositalar ekanligi, shuning uchun ularni nomlanish hodisasi sifatida qarab bo'lmashini ta'kidlashgan¹. Biz ham ularning fikrlariga qo'shilgan holda, taxalluslarning hosil bo'lishi yuqorida qisman bayon qilingan transpozitsiya hodisasi asosida amalga oshadi, deb hisoblaymiz. Chunki taxalluslarning turli nomlanish xususiyatlarini shu termin o'zida aks ettira oladi. Chunki har qanday so'z taxallusga aylangach, turli lisoniy o'zgarishlarga uchraydi, leksema barcha stilistik-ekspressiv bo'yog'ini yo'qotadi, ikkilamchi ma'noga ega bo'ladi. Apellyativlarning o'xshashlik (metafora), bog'liqlik (metonimiya) yoki boshqa turli sabablar natijasida taxallusga aylanishi transpozitsiya hodisasidir. Ayrim tadqiqotchilar toponimlar nominatsiyasida transpozitsiya tamoyili muhim onomastik qonuniyatlardan biri ekanligini aytishadi². Ayrim so'zlar taxallusga aylangunga qadar apellyativ leksika sathida yasalmagan holda yoki affiksatsiya usuli bilan yasalib, apellyativ leksikaning birligini yuzaga keltirgan. Lekin bu to'g'ridan-to'g'ri so'zlarning taxalluslarga o'tganligi, aniqrog'i, ularning vazifasini bajaradigan bo'ldi, degani emas. Ular nom qo'yish zaruriyati tufayli saralanib, taxalluslashuv hodisasini o'tagan so'zlardir. Bu jarayon esa fazoviy jism nomlarining tarkibiy qismi bo'lgan leksik birliklarning onomastik leksikaga maxsuslashishi demakdir. Bir leksik sathdan ikkinchi bir leksik sathga o'tishda bir-biridan farqlanuvchi belgilar namoyon bo'ladi. Apellyativ so'zlar kundalik turmushda faol qo'llanadi, onomastik leksikaga oid so'zlar esa nomlash jarayonida ishlatiladi. Bu o'rinda apellyativ so'zlarning nomlash zaruriyati tufayli onomastik leksika sathiga ko'chishi doimiy jarayon hisoblanadi. Bu hodisa taxalluslarda onomastikaning boshqa yo'nalishlariga nisbatan ko'proq uchrashini ko'rish mumkin³.

Tadqiqotchilarning fikricha, nominatsiya printsiplarini to'g'ri belgilash

¹ Суперанская А.В. Общая теория имени собственного. – М.: Наука, 1973. – С. 243-244; Дўсимов З., Тиллаева М. Топонимика асослари. – Тошкент, 2002. – Б. 61.

² Дўсимов З., Тиллаева М. Топонимика асослари. – Тошкент, 2002. – Б. 64.

³ Суперанская А.В. Апеллятив – онома. // Имя нарицательное и собственное. – М., Наука, 1978. – С. 17-18.

nomshunoslikning eng muhim nazariy va amaliy masalalaridan biridir. Nominatsiya printsiplari davriy bo‘ladi, o‘zgarib turadi. Aholining turmush tarzi, madaniyati, tafakkur olami nominatsiya printsiplarini belgilaydi. O‘tmish davrlarga xos nominatsiya printsiplarini hozirgi davrga xos omillar bilan qiyoslash va sharhlash xatodir. Yoki aksincha yo‘l tutish mumkin emas¹.

O‘zbek onomastikasida ham turli terminlar bilan yuritib kelinayotgan, yasalish sifatida baholanib kelingan hodisalar aslida nomlanish tamoyillari ekanligini anglashimiz, o‘zbek taxallusiyasi tizimida yasalish hodisasi yo‘q ekanligi, bu jihatdan taxalluslar onomastikaning boshqa birliklaridan farq qilishini aytganimiz holda, bizningcha, boshqa onomastik birliklarda ham bu masalalar bo‘yicha qanday to‘xtamga kelish kerakligini o‘ylab ko‘radigan vaqt keldi, deb o‘ylaymiz.

Xullas, taxalluslarning hosil qilinishida ijodkorlar o‘tmish an‘analariga rioya qilish bilan birga, zamon talabi va holatini ham hisobga olmoqdalar. Bu hodisa taxallus hosil qilishning shakl va usullari xilma-xilligini ko‘rsatish bilan birga, unga bo‘lgan estetik munosabat ham kun sayin oshib borayotganligidan guvohlik beradi.

2. Taxalluslarning lug‘aviy qatlamlari

O‘zbek tili lug‘at tarkibining kun sayin yangi-yangi lug‘aviy birikmalar bilan boyib borayotganligi tilshunoslikning leksikologiya, xususan, onomastika sathida chuqur ilmiy izlanishlar olib borishni taqozo etadi.

Taxalluslarning lisoniy xususiyatlari hali tilshunoslik ilmida yetarli tadqiq etilmagan. Taxalluslarning lisoniy xususiyatlarini o‘rganish nafaqat tilshunoslik, balki adabiyot, tarix kabi fanlar uchun ham muhim ilmiy ma’lumotlarni berishi mumkin.

O‘zbek adabiy taxalluslarining lisoniy xususiyatini tadqiq etishda

¹ Бегматов Э., Дўсимов З., Нафасов Т., Қораев С. Ўзбек номшунослиги: тадқиқ йўналиши ва усуллари // Хива. Номшуносликка бағишланган илмий-амалий анжуман тезислари. – Хива, 1991. – № 1. – Б. 12.

ularning lugʻaviy qatlamlarini aniqlash koʻpgina masalalarni oydinlashtirishga yordam beradi.

Har bir ijodkor taxallus tanlashda oʻz ona tilining imkoniyatlariga tayangan. Taxallus tilda mavjud boʻlgan soʻzlardan yasaladi. Lekin hech bir tilning lugʻaviy boyligi oʻzinikidangina iborat boʻlib qolmaydi. Muayyan hududda qadimdan qoʻshni boʻlib yashagan urugʻ va qabilalar, elatlar, xalqlar turli usullarda oʻzaro munosabatda boʻlishgan. Siyosiy-iqtisodiy, madaniy-maʼrifiy, diniy-etnik aloqalar bu xalqlarning tillariga ham taʼsir etgan. Bir tildan ikkinchi tilga soʻzlarning, atoqli otlarning kirib kelishi va oʻzlashishi odatdagi hol boʻlgan.

Tilning lugʻat tarkibini tarixiy-etimologik nuqtayi nazardan tekshirganda, avvalo tarixan, genetik jihatdan oʻzbek tilining oʻziniki boʻlgan taxalluslar belgilab olinadi. Bunday soʻzlar oʻzbek tilida qadimdan mavjud boʻlgan turkiy nomlardir. Bunday soʻzlar oʻzbek tili leksikasining asosiy negizini tashkil etuvchi qadimiy qatlamdir. Soʻngra oʻzbek tili tarixan qaysi tillar bilan aloqada boʻlganligiga qarab lugʻat tarkibidan oʻzga, yaʼni chet tillarning elementlari axtariladi. Mana shu nuqtai nazardan, masalan, oʻzbek tilining lugʻat tarkibidan qadimiy uygʻur, soʻgʻd, xitoy, arab, moʻgʻul, fors tillari va boshqa til elementlarini axtarish qonuniydir. Bu tillar oʻzbek tili lugʻat tarkibiga turli davrlarda, turli darajada, turli yoʻllar bilan taʼsir etadi. Shunga koʻra, oʻzbek tiliga oʻtgan soʻzlarning soni ham turli darajadadir¹.

Markaziy Osiyoda yashovchi aholi uzoq va qadimiy tarixga ega. Ularning tillari ham murakkab rivojlanish jarayonini boshidan kechirgan. Bu yerdagi turkiy urugʻ va qabilalar tili ushbu hududlarda qadimiy davrlardan yashab kelgan eroniy tillar bilan aloqada boʻlgan.

Eroniy tillar bilan aralashgan qadimgi turkiy qabilalar tillari oltoy-moʻgʻul tillari bilan ham aloqada boʻlgan. Bu aloqalar XIII asrda moʻgʻullarning Markaziy Osiyoni istilo qilishi davrlarida yana-da kuchaydi. Markaziy Osiyoda arablar

¹Oʻzbek tili leksikologiyasi. – T., Fan, 1981. – B.56.

hukmronligi davrida o'zbek-arab tillari aloqasi yuzaga keldi. Bu davrda arab tili davlat va din tili, fan va rasmiy yozishmalar tili sifatida keng tarqaldi. Arab tili mahalliy aholiga davlat va fan tili, ayniqsa, din tili sifatida majburan o'qitildi. Natijada, mahalliy aholi vakillari o'z ona tili bilan bir qatorda arab tilida ham yozib, ham gaplashadigan darajaga yetishdi.

O'zbek tiliga arab tili faqat islom dini tili sifatida emas, balki fan tili, rasmiy-idoraviy uslub tili, badiiy adabiyot tili sifatida ham ta'sir etdi. Arab tilidan so'z olish, asosan, o'zbek-arab bilingvizmi davrida (VII-IX asrlarda) kuchli bo'ldi¹. Shunday qilib, xalq tarixida sodir bo'lgan ijtimoiy-siyosiy jarayonlar uning tilida, jumladan, taxalluslarda ham o'z izlarini qoldirdi.

Biz o'zbek onomastikasi tizimida ham boshqa sohalarda bo'lgani kabi ayni shu holatlarni ko'rishimiz mumkin. Ularni sof onomastik birliklar deyish ham, tom ma'nodagi o'zlashma qatlamga oid birlik sifatida tadqiq qilish ham mumkin emas. Chunki, ularning aksariyatida bu ikki manbaga xos bo'lgan xususiyatlarning o'zaro sintezi aks etgan. Shuningdek, ularda qadimgi turkiy til, shevaga xos bo'lgan leksik birliklarning eski shakllari, o'zlashma qatlamga oid arxaik so'zlar ko'plab uchraydi. Bu holatlar biz tadqiq qilayotgan mavzuga ham aloqadordir.

O'zbek onomastik birliklarini, xususan, taxalluslar tizimini tahlil qilar ekanmiz, bu tarixiy jarayonlar izini to'la his qilamiz. Onomastik birliklarning tarixiy-etimologik asoslari, ayniqsa, taxalluslarning katta ko'pchiligi arab tiliga aloqadordir. Arab elementlari, garchi toponimik sathda bu darajada aks etmasa ham, shaxs ismlari va taxalluslarining vujudga kelishida ma'lum onomastik tizimni vujudga keltirgan va shakllantirgan. Qizig'i shundaki, bu tizim hozirgi kunda ham faol qo'llanmoqda.

Atoqli otlarning boshqa bir qismi eroniy tillarga xosdir. Shu jumladan, substrat qatlam deya e'tirof qilinib kelinayotgan qadimgi xorazmiy tili ildizlarini ham onomastika tizimida uchratishimiz mumkin.

Bulardan tashqari, boshqa – qardosh bo'lmagan tillarga xos bir guruh nomlar

¹ Бегматов Э. Ҳозирги ўзбек адабий тилининг лексик қатламлари. Тошкент: Фан, 1985. – В.111.

mavjudki, ular bizni Iskandar Zulqarnayn davriga, qadimgi xitoy manbalari, hind xalqi og‘zaki ijodi materiallari tomon boshlaydi.

Doimiy taxallus tanlash jarayoni izlanishlar, ikkilanishlar bilan kechadigan bir jarayon bo‘lib, uning tanlanishi bir qator omillarga (ramziy, kasb-u kor, tug‘ilgan joy, xarakter-xususiyat va hokazolar)ga bevosita bog‘liqdir.

So‘z san’atkorlari taxallus tanlaganda asosan uning keng va ko‘p ma’noli, birovlar tomonidan oldin tutilmagan bo‘lishiga e’tibor qilishgan. Biroq matbuot va nashriyotning yo‘qligi bu ishni tizimga solish, muvofiqlashtirish imkonini bermagan. Shuning uchun ham bir taxallusda ko‘pgina qalamkashlar bir-birlaridan bexabar holda ijod etishgan.

Tildagi barcha so‘zlar uning lug‘at boyligini tashkil etadi. Tilning lug‘at boyligi ikki manba – ichki va tashqi manba orqali ortib boradi. Tilning ichki imkoniyatlari orqali so‘z yasash (qo‘shimcha qo‘shish va so‘zlarni qo‘shish orqali); shevalardan so‘z olish ichki manba, boshqa tildan so‘z olish tashqi manba hisoblanadi.

O‘zbek tilshunosligida “lug‘aviy qatlam” tushunchasi, uning til leksik sathidagi mohiyati, lug‘aviy qatlamlar tasnifi, lug‘aviy qatlamlarning yuzaga kelishida lisoniy va nolisoniy omillarning o‘rni, lug‘aviy qatlamning unga yondosh hodisalardan farqi va o‘zbek tili leksik sistemasidagi lug‘aviy qatlam tiplari monografik tarzda tadqiq qilingan¹.

E.Begmatov “leksik qatlam” tushunchasini quyidagicha ta’riflagan edi: “Shunday qilib, lug‘aviy qatlamlar deyilganda turli genetik manbaga mansub, muayyan miqdorga ega bo‘lgan so‘zlarning turli tarixiy davrlarda til leksik sistemasida qatlamlanishi (qavatlashish) ko‘zda tutildi”².

Tahlillar shuni ko‘rsatadiki, “lug‘aviy qatlam” tushunchasi antroponimiya uchun, xususan taxalluslar uchun ham xosdir. Chunki bir tildan ikkinchi tilga taxalluslarning o‘zlashishi, unda ma’lum antroponimik guruhlarni yuzaga keltirishi

¹Бегматов Э. Хозирги ўзбек адабий тилининг лексик қатламлари. Тошкент: Фан, 1985.

² Ўша асар. 45-бет.

taxalluslar uchun ham xosdir. Masalan, turkiy tillarda genetik jihatdan, lug'aviy asosiga ko'ra turkiy bo'lgan so'zlar qadimdan mavjuddir. Keyinchalik turkiy tillarga mo'g'ulcha, fors-tojikcha, arabcha taxalluslar o'zlashgan. Bulardan arabcha va fors-tojikcha taxalluslar hajman salmoqli o'rin tutgan hamda ma'lum davrlarda o'zbek tili taxalluslari tizimida muayyan qatlamlarni shakllantirgan. Natijada o'zbek tili taxalluslari tizimida uchta qatlam yuzaga kelgan:

1. Qadimiy turkiy taxalluslar qatlami.

2. Fors-tojikcha taxalluslar qatlami.

3. Arabcha taxalluslar qatlami.

6. Qadimiy turkiy taxalluslar qatlami. Qadimiy turkiy taxalluslar qatlamiga o'zbek tiliga oid bo'lgan, shuningdek, turkiy tillar uchun umumiy bo'lgan so'zlar kiradi. O'zbek tili lug'at tarkibida turkiy tillar uchun umumiy bo'lgan so'zlar anchagina.

O'zbek tili taxalluslarining turkiy (o'zbekcha) qatlami aslini genetik jihatdan turkiy bo'lgan leksemalar va turkiy leksemalardan qo'shib yasalgan antroponimlar tashkil qiladi. Masalan, Yashin, Oybek, O'tar va boshqalar.

O'zbek tilining bevosita o'ziniki bo'lgan so'zlar tilning ichki imkoniyatlari asosida hosil bo'lgan so'zlardan iborat. Bunda uch holat kuzatiladi:

1. Asli o'zbekcha so'zlardan shu tildagi affiks (qo'shimcha)lar yordamida yasalgan taxalluslar: *Elbek*, *Oybek* kabi.

2. Boshqa tildan o'zlashgan so'zlarga o'zbekcha qo'shimcha qo'shilishi natijasida hosil bo'lgan taxalluslar: *Durbek*, *Julqunboy Xurshidiy*, *Kamiy* kabi.

3. Boshqa tildan o'zlashgan so'zga o'zlashgan qo'shimchani qo'shish natijasida hosil bo'lgan taxalluslar: *Navoiy*, *Lutfiy*, *Muqimiy* kabi.

O'z qatlamga oid taxalluslar quyidagi xususiyatlarga ega emasligini bilgan holda ham aniqlash mumkin:

1) v,z,l,g, tovushlari bilan boshlanadigan taxalluslar o'zbekcha emas: *Lutfiy*, *Zavqiy*, *Vosifiy*, *Gulxaniy* kabi;

2) f, h, ishtirok etgan taxalluslar o‘zbekcha hisoblanmaydi: *Foniy, Ahmadiy* kabi;

3) o‘zbekcha taxalluslarda unlilar yonma-yon kelmaydi: Foiz Buxoriy kabi;

4) o‘zbekcha (turkiy) taxalluslarning o‘zagi tarkibida undoshlar yonma-yon kelmaydi: Qutb, Fazliy, Charxiy.

Qadimiy turkiy taxalluslar qatlamiga oid taxalluslarga ko‘pchilik turkiy tillar uchun umumiy bo‘lishi bilan birga o‘zbek tilining tarixiy taraqqiyoti natijasida yuzaga kelgan nomlar ham kiritiladi. Umumturkiy taxalluslar kelib chiqishiga ko‘ra uzoq o‘tmishga borib taqaladi. Bunday taxalluslarni O‘rxun-Enasoy bitiklari, “Devonu lug‘otit turk”, “Qutadug‘u bilig”, “Qissai Rabg‘uziy” kabi qadimgi manbalardan tortib hozirgi adabiy tilga oid asarlargacha qo‘llanilganligini kuzatish mumkin. *Oybek, Cho‘lpon, Elbek, Yashin, Uyg‘un, Turdi* kabi taxalluslar turkiy qatlamga oiddir.

O‘zbek tilidagi o‘z qatlamga oid taxalluslar o‘zagi asosan ikki bo‘g‘inli, qisman bir va uch bo‘g‘inli bo‘lib, to‘rt va undan ortiq bo‘g‘inli so‘zlar juda kam.

Turkiy tillarga, jumladan, o‘zbek tiliga bir bo‘g‘in tarkibida ikki undoshning ketma-ket kelishi xos emas.

Qadimgi turkiy tilda (o‘zbek tilining dastlabki taraqqiyot bosqichida) so‘z yasovchi qo‘shimchalar hozirdagiga nisbatan ko‘p va xilma-xil ko‘rinishlarda mavjud bo‘lgan. Bugungi kunda ma’noli qismlarga ajratiladigan so‘zlarning ko‘pi qadimgi turkiy til davrida yasalgan.

II. O‘zbek taxalluslarining fors-tojik qatlami. O‘zbek tili bilan fors-tojik tillari orasida tarixiy aloqalar, buning ijtimoiy-siyosiy, madaniy-ma’naviy omillari, bu tillarning o‘zaro ta’siri tufayli yuzaga kelgan lisoniy va sotsiolingvistik jarayon, ko‘p asrlar davom etgan o‘zaro ta’sir tufayli bir-biridan so‘z olish yuzaga kelgani, olinma so‘zlarning qabul qilgan tildagi kommunikativ-fuktsional vazifalari, o‘zlashmalarning o‘zlashgan tilga singishi, bundagi lisoniy xususiyatlar o‘zbek tilshunosligida adabiy til doirasida hamda lahjaviy materiallar asosida qoniqarli

tadqiq qilingan¹. Ammo bu tadqiqotlarda atoqli otlarning, jumladan, taxalluslarning o'zlashishi, bundagi o'ziga xos ba'zi tomonlar chetlab o'tilgan.

Fors-tojikcha taxalluslarning o'zbek tiliga o'zlashishida fors tilida yozilgan tarixiy obidalar tili, o'zbek-tojik xalqlarining qo'shnihilik munosabatlari, madaniy-ma'naviy, tarixiy-etnografik udumlarning mushtarak va o'xshashligi, bu ikki xalq orasida quda-andachilik va oilaviy munosabatlar asosiy omil bo'lgan. Fors-tojikcha taxalluslar o'zbek antroponimlari tizimiga shu darajada o'zlashib, singib ketganki, o'zbek aholisi uni o'z mulki, o'z tili mahsulidek his qiladi. Bu holat bu nomlarning ko'p asrlar davomida qo'llanishda bo'lgani tufayli yuz bergan.

Dissertatsiyamizda o'zbek tiliga o'zlashgan fors-tojikcha taxalluslarning barchasiga, ularning lisoniy va nolisoniy xususiyatlariga to'xtash imkoni yo'q. Shu tufayli quyida bu nomlarning asosiy, xarakterli xususiyatlarini yoritish bilan chegaralanamiz.

O'zbek tiliga o'zlashgan taxalluslarning ma'lum guruhini ziyraklik, zukkolik, donolik, donishmandlik tushunchalari bilan bog'liq nomlar tashkil qiladi: Binoiy (ziyrak, o'tkir ko'zli), Ogahiy (bilag'on, aqli, xushyor), Osafiy (zukko, dono).

Fors-tojikcha o'zlashma taxalluslarning bir guruhi go'zallik, ko'rkamlilik tushunchasi bilan bog'liq: Barno (Dilshodi Barno), Oftobxon (quyosh nuridek chaqnoq), Xurshid (Quyosh kabi porloq).

Forscha-tojikcha o'zlashma taxallusning katta guruhini chaqqonlik, epchillik, mardlik, dovyuraklik, kuch-qudratlilik kabi tushunchalarni anglatadigan nomlar tashkil qiladi: Pahlavon (botir, bahodir, qudratli), Feruz (g'olib, engilmas, baxtli).

Bir qator taxalluslarda ijodkorning halol, pokiza, gunohsiz inson bo'lib

¹Усмонов С. Ўзбек тилининг луғат составидаги тожикча-форсча ва арабча сўзлар//Навоийга армуғон. Тошкент, 1968. 108-154-бетлар; Юсупов К. Ўзбек ва тожик тилларининг ўзаро таъсири. – Тошкент, Фан, 1974. – 16-бет; Ғуломов Ҳ. “Чил” сўзининг қўлланиши ва маънолари // Ўзбек шевалари лексикаси. Тошкент: Фан, 1966. 293-314-бетлар; Шарапов Н.А. Узбекские лексические заимствования в таджикском языке // Тюркское языкознание. Ташкент, 1985. С.391-395; Мухтаров Ж. Ўзбек тилида тожик тили аффикслари// Ученые записки. – УзГУ. Самарканд, 1968.

yetishish istagi ifodalangan: Ojiza (qiz ijodkor, nozik; ko'zi ojiz ma'nosida ham qo'llanadi).

Ijodkor o'z kelajak hayotining nurli, baxtli, chiroyli bo'lishini istashadi: Afruz (yorug', ravshan, nurli) – Farid Afro'z, Farruh (toleyi baland).

Forscha-tojikcha so'zlar o'zbek tili lug'ati tarkibida qadimdan mavjud bo'lib kelgan. Ch, l, g, z undoshlari bilan boshlanadigan so'zlar asosan fors-tojikcha hisoblanadi: *Charxiy, Xurshid, Kamiy, Barno, Devoniy, Gulxaniy* kabi.

4.III. Arabcha taxalluslar qatlami. Markaziy Osiyoning arablar tomonidan istilo etilishi (VIII asr), O'rta Osiyo xalqlari tillariga ko'plab arabcha so'zlar kirib qolishiga sabab bo'ldi va ular mahalliy xalq tili leksikasidan mustahkam o'rin oldi.

O'zbek tilidagi taxalluslarning ko'pchiligini arab tilidan o'zlashgan so'zlar tashkil etadi. Buni vatanimiz bir necha muddat arablar tasarrufida bo'lganligi, shuning ta'sirida o'rta asrlarda ilmiy til arab tili bo'lganligi kabi omillar bilan izohlash mumkin. Tilimizdagi *Navoiy, Muqimiy, Nodira, Bobur, Fitrat, Bayoniy, Munis, Sakkokiy, Tabibiy, Uvaysiy* kabi taxalluslarning paydo bo'lishida arab tilidan o'zlashgan so'zlar asos vazifasini o'tagan.

Taxallus qo'yish ehtiyoji va taxalluslarning paydo bo'lishi har bir xalqning moddiy hamda ma'naviy sharoitlariga, etnik udumlariga mos ravishda rivojlanib borgan. Taxalluslar qadimiy davrlardan boshlab ijodkorlarni ajratib atash vazifasidan tashqari, urug' va qabilalarning, keyinchalik elatlar va xalqlarning turli-tuman udumlari, urf-odatlarini, orzu va istaklarini, ma'naviy hamda falsafiy, diniy-axloqiy qarashlarini o'zida ifoda qiladigan omilga aylana borgan. Shunga ko'ra har bir tarixiy davrning o'ziga xos taxallus berish odatlari, o'shanga mos ravishda yuzaga kelgan taxalluslar yig'indisi bo'lgan. Bu taxalluslar o'sha davrning hayotiy talablarini, intilish va orzularini, shuningdek, falsafiy hamda diniy aqidalarini o'zida ifoda etgan. Chunonchi, ibtidoiy jamoa va urug'chilik davrida tanlangan taxalluslarda mardlik, qahramonlik, abjirlik tushunchalari, turli

ilohiylashtirilgan tasavvurlar o'z ifodasini topgan: *Alp Er To'nga*, *Qutlug' tegin*, *Yo'llug' tegin* va boshqalar.

Har qaysi tarixiy davr o'zining moddiy hamda ma'naviy ehtiyojlari, talablariga ko'ra ijodkorni nomlash odatlariga ham ta'sir ko'rsatgan, unga o'zgartishlar kiritgan, o'z qarashlariga mos ravishda taxallus berish qoidalarini yaratgan va kishilardan unga amal qilish talab etgan. Chunonchi, Markaziy Osiyo xalqlarining arablar istilosidan keyingi davrda ijodkorlarning taxallus tanlashida yuz bergan o'zgarishlar buning yaqqol dalilidir.

Islom dinining Markaziy Osiyoda keng tarqalishi va singishi yerli xalqlar ma'naviy hayotining barcha sohalarida bo'lgani kabi, ijodkorlarning taxallus tanlash odatlari hamda an'analariga ham katta ta'sir ko'rsatdi.

Bu davrga kelib taxallus tanlashning islomgacha bo'lgan turkiycha (o'zbekcha) rasm-rusumlari «islomchasiga, musulmonchasiga nomlash, arabchasiga» odatlari bilan almasha boshladi.

O'zbek taxalluslari fondining tarkibiy taxalluslaridan ko'pchiligini asli arabcha bo'lgan nomlar tashkil qiladi. Bu nomlar o'zbek tiliga Markaziy Osiyoda islom dini keng tarqalgach, mahalliy aholi musulmonchilik rasm-rusumlariga amal qila boshlagach kirib keldi. Arabcha nomlarning bunchalik keng udum bo'lib ketishi sabablarini anglash uchun islom dinining ijodkorni nomlashga oid ko'rsatma va qoidalarini bilish, arab tilining keng yoyilishi, uning ma'lum muddat ilm-fan va madaniyat tili bo'lib turganini tushunish lozim bo'ladi.

IX-XI asrlarda qadimiy turkiy (o'zbekcha) taxalluslar va o'zbek tiliga arab tilidan kirgan nomlar o'rtasida hayot-mamot kurashi bordi. Bunday kurash o'sha davrdagi o'zbek va boshqa turkiy xalqlarning ijodkorni nomlash odatlarida va o'sha asosda ijodkorga qo'yilgan taxalluslarda yorqin ifodalangan. Mana shu kurashning tarixiy hamda qonuniy natijalari hozirgi o'zbek tilidagi taxalluslarning lug'aviy tarkibida yorqin ko'rinib turadi. Fikrimizning isboti uchun quyidagi ba'zi qiziqarli xususiyatlarni qayd etishni lozim topamiz.

O'zbekcha (turkiy) va arabcha taxalluslarning o'zaro kurashida ko'pincha

arabcha nom g'olib chiqqanini ko'ramiz. Chunki o'sha davrda o'zbeklarning taxallus tanlash rasm-rusumlari qat'iylik bilan islom dini talablariga bo'ysundirilgan edi. Taxallus tanlashning diniy, ya'ni islomcha usul va qoidalari o'sha davrda ham ma'naviy, ham moddiy jihatdan qo'llab-quvvatlanar edi. Natijada kurashda g'olib chiqqan asli arabcha taxalluslar o'zbek tilida mustahkamlandi, aksincha mag'lubiyatga uchragan ba'zi qadimiy turkiy (o'zbekcha) taxalluslar tanlanmay qo'ydi. Mana shu sababli ham islomgacha rasm bo'lgan bir qator turkiy taxalluslar, shuningdek, qadimiy turkiy yozma yodgorliklar tilida va boshqa xil yozma manbalar tilida uchraydigan bir qator turkiy taxalluslar hozirgi davr o'zbek taxalluslari orasida uchramaydi. Tilimizda mavjud ko'pgina asli arabcha taxalluslar o'sha davrda kurashda g'olib chiqqan atoqli otlardir.

O'zbek ijodkorlarining taxallus tanlashida islom dini ta'sirining kuchayishi va hukmronligi baribir ko'pgina qadimiy rasm-rusumlarni, taxallus tanlash motivlarining barchasini yo'qqa chiqara olmadi. Ayniqsa, mardlik, botirlik, jasurlik tushunchalari, e'tik hamda estetik tasavvurlar bilan aloqador bo'lgan an'analarning ifodachisi bo'lmish ko'pgina o'zbekcha taxalluslar islom dini tarqalgan davrdan keyin ham qo'yilishda davom etdi va arabcha taxalluslar bilan kurashda o'z mavqeini saqlab qola oldi.

O'zbek ijldkorlari qadimdan amal qilib kelgan taxallus tanlash an'analari bilan arabcha nom berish odatlari, qoidalar o'rtasida asta-sekin qandaydir o'zaro kelishish, birlashish hodisasi yuz berganini ko'ramiz. Bunga ko'ra ijodkor ikkita taxallus tanlaydi: biri o'zbekcha (tojikcha ham bo'lishi mumkin) va ikkinchisi arabcha bo'lgan taxallus tanlaydi. Bunday nomlar keyinchalik qo'shilgan, qo'shaloq holda aytiladigan bo'ldi.

Arab tilidan o'zlashgan yoki asli arabcha leksemalar asosida o'zbek tilida hosil qilingan ba'zi taxalluslar ijodkorning sho'x, quvnoq inson bo'lishini bildiradi: Mahmur (shodon, maftunkor) kabi.

E.Begmatovning fikricha, arab va fors-tojik tiliga oid taxalluslarning o'zlashishi haqida so'z borganda quyidagi xususiyatni hisobga olish lozim bo'ladi:

Arab va fors-tojik tilidan o‘zbek tiliga taxallus sifatida o‘zlashgan taxalluslar.

Arab va fors-tojik tilidan oddiy (turdosh) leksema sifatida o‘tgan so‘zlardan o‘zbek tilining o‘zida hosil qilingan taxalluslar.

E.Begmatovning fikricha, keyingi tip taxalluslarni lisoniy materialiga qarab olinma o‘zlashgan taxallus deb qarash o‘rinli bo‘lmaydi, chunki bu nomlar o‘zbek tilida ijod qilingan taxalluslardir. Bizningcha, arabcha appelyativlar asosida hosil bo‘lgan taxalluslar deyish maqsadga muvofiq.

Qo‘shma taxalluslar orasida shundaylari ham mavjudki, ularning negizini arabcha yoki fors-tojikcha so‘z tashkil qilsa-da, komponentlaridan birida o‘zbekcha so‘z keladi: Bunday taxalluslarni ham olinma deyish o‘rinli bo‘lmaydi¹.

Arab va fors-tojik tilidan o‘zlashgan taxalluslar o‘zbek tilida bir qator yangi qo‘shma taxalluslarni yasashda ishtirok etadi. Bunday holatlarda aslida olinma bo‘lgan taxallus o‘zining olinmalik xususiyatini yo‘qotadi va o‘zbek tiliga singib, ko‘p sonli yangi yasalma taxalluslar qurshoviga kiradi. Masalan, arab tilidan Muhammad taxallusi o‘zlashgan. Bu nom ko‘pgina qo‘shma taxalluslarning birinchi yoki ikkinchi komponenti bo‘lib keladi.

Shuningdek, o‘zbek tilida birinchi qismida arabcha *baxt* so‘zi ishtirok etgan taxalluslar mavjud. Bu taxalluslarning bir qatori o‘zbek tilining mahsuli ekani aniq ko‘rinib turadi. *Davlatbegim, Erpo‘lat Baxt (Po‘lat Ermatov)*.

Qayd qilingan xususiyatlar o‘zbek tiliga o‘zlashgan fors-tojikcha taxalluslar uchun ham tegishlidir. Chunonchi, o‘zbek tiliga tojik tilidan nor so‘zi (xol, meng ma’nosida) olingan. Bu leksema mustaqil taxallus sifatida qo‘llanishdan taxalluslarni yasashda ishtirok etadi: *Norto‘xta Qilich, Qo‘chqor Norqobil* va boshqalar.

Arab va fors-tojik tilidan olingan taxalluslar ikki holatda o‘zbek tili antroponimiyasi tizimiga singib ketgan: Birinchidan, o‘zlashma nomlarning ko‘pi bir necha asrlar davomida qo‘llanaverib o‘zbeklarning o‘z nomiga aylangan, kishilar mana shu tushunchaga ko‘nikib qolgan va o‘zbek xalqi uni o‘zbeklarniig

¹ Бегматов Э.А. Ўзбек тили антропонимикаси. – Тошкент, Фан, 2013.

o‘z taxallusi sifatida qabul qiladi. Ikkinchidan, o‘zbek tiliga o‘zlashgan taxallus ishtirokida ko‘p sonli yangi taxalluslar yasalgan, bu holat taxallusning «begona nom» ekanini xiralashtirgan va, hatto, unutilishga olib kelgan.

Arab va fors tilidan kirgan o‘zlashma nomlar miqdor jihatdan farqlidir, ya’ni arabcha o‘zlashma taxalluslar birinchi o‘rinda turadi, ikkinchi o‘rinni fors-tojik tilidan olingan taxalluslar tashkil etadi.

O‘zbek tili taxalluslarining lug‘aviy qirralarini o‘rgana turib, bu masala haqida quyidagicha xulosalar qilish mumkin:

Hozir o‘zbek adabiy tilida o‘z qatlamga oid taxalluslar bilan birga, o‘zlashma qatlamga oid taxalluslar ham faol qo‘llanilgan bo‘lib, ular o‘zining leksik-semantik va stilistik jihatlari bilan ajralib turadi.

O‘zbek ijodkorlari taxalluslarining aksariyati arab tilidan o‘zlashgan so‘zlar asosida hosil qilingan. Arabcha taxalluslarni quyidagi xususiyatlariga qarab ham ajratib olish mumkin:

1. f, h, harflari va tutuq belgisi ishtirok etgan taxalluslar, asosan, arabcha: Fazliy, Havoiy kabi.

2. Arabcha so‘zlarda o‘zakdosh so‘z tarkibidagi undoshlar yordamida hosil qilinadi: *fazl-fozil (Fazliy)*, *habib-muhib (Muhib)*, *xamr-maxmur (Maxmur)*, *vasf-vosif (Vosifiy)* *shafqat-mushfiq (Mushfiqiy)* kabi.

Umuman taxalluslarning lug‘aviy qatlamlari tadqiqi ularning etimologiyasini aniqlashga xizmat qiladi hamda tillar orasidagi o‘zaro munosabatlarni belgilash imkonini beradi

Etimologik kuzatishlar, turkiy tillar etimologiyasiga bog‘liq fikrlar muayyan til, jumladan, o‘zbek tili tabiatini yoritishda muhim ahamiyat kasb etadi. Turkiy taxalluslar etimologiyasiga oid quyidagi xulosalar til bilimini boyitishga xizmat qiladi.

3-bob yuzasidan qisqa xulosa

1. Ayrim tadqiqotlarda kompozitsiya, onomastik konversiya usuli orqali yasalgan deb izohlangan onomastik birliklar derivatsiya hodisasi bilan emas, taxalluslarning nomlanish tamoyillari bilan izohlansa, maqsadga muvofiq bo'ladi.

2. Taxalluslarning hosil bo'lishi transpozitsiya hodisasi asosida amalga oshadi.

3. . Nomlarni lingvistik, xususan, grammatik jihatdan tekshirish juda ko'p lisoniy masalalarni yoritishga, jumladan, tilimizdagi mavjud va ba'zi iste'moldan chiqqan affikslarni aniqlashga, shuningdek, so'z yasalishining qadimgi usullari va ba'zi fonetik hodisalarini aniqlashga yordam beradi.

4. O'zbek tilining qadimgi turkiy va eski turkiy davrlarida o'z qatlamga oid taxalluslar faol qo'llangan bo'lsa, eski o'zbek tili davrida ularning tarixan arab va eroniy lug'aviy qatlamga mansub shakllari faollashgan. O'zbek tilining keyingi taraqqiyot bosqichlarida taxalluslarning arabiy nomlari keng iste'molga kirgan.

5. Bugungi kunda taxalluslarning qaysi lug'aviy qatlamga mansublari faolligi xususida ma'lum bir xulosani bayon qilish mushkul. Chunki taxallusni tanlayotgan muallifning ixtiyoriga, badiiy asarlarda esa ko'pincha muallif nazarda tutayotgan adabiy vositalarga bog'liq.

XULOSA

1. Adabiy taxalluslar qadimgi davrlardan boshlab turkiy xalqlar adiblari, jumladan, o'zbek ijodkorlari tomonidan qo'llanadigan onomastik birliklar bo'lgani uchun har bir ijodkorning uslubi, g'oyalari kabilarni o'zida aks ettiradigan nom sifatida qo'llanib kelgan. Shuning uchun tilimiz taraqqiyotining qadimgi davrlaridan hozirgacha bo'lgan taxalluslar o'zbek xalqining tili qonuniyatlari asosida shakllangan.

2. Eski o'zbek adabiy tili davrida taxalluslarning tarixan arab va eroniy lug'aviy qatlamga mansub shakllari faollashgan. O'zbek tilining keyingi taraqqiyot bosqichlarida taxalluslarning arabiy nomlari keng iste'molga kirgan.

3. Taxalluslarning hosil bo'lish yo'llari, nomlanish tamoyillari, atalish motivlari ko'pgina xalqlarda mushtarak bo'lib, bu taxallusning tanlanishida ijodkor shaxsi, uning yashagan davri, adabiy muhiti kabilar muhim o'rin egallaydi.

4. Lingvistik adabiyotlarning tahlili shuni ko'rsatadiki, o'zbek tili taxalluslari o'zbek tilshunosligida alohida monografik tadqiqot ob'ekti bo'lmagan. Ayrim kuzatishlar bor, ammo mazkur onomastik birliklar muayyan tizim bo'yicha nazariy tamoyil va metodlar asosida tadqiq qilinmagan.

5. Har qanday so'z taxallusga aylangach, turli lisoniy o'zgarishlarga uchraydi, leksema barcha stilistik-ekspressiv bo'yog'ini yo'qotadi, ikkilamchi ma'noga ega bo'ladi.

6. Taxalluslar, asosan, badiiy asar matnida, tazkiralarda qo'llanadi. Shuning uchun ular o'zbek onomastikasi uchun nominativ va funktsional jihatdan, ya'ni qaysi ijodkorni atashi, o'zbek tili badiiy va ilmiy matnlarida qanday vazifalar o'tashi bilan qiziqarlidir.

7. O'zbek tili taxalluslari, tilimizning turli taraqqiyot bosqichlarida paydo bo'lgan va paydo bo'lmoqda. Ular til tarixi, adabiyot tarixi, xalq tarixi va xalqimizning ma'naviy merosi haqidagi ma'lumotlarni o'zida xolis aks ettiruvchi o'ziga xos onomastik birliklardir.

8. Taxalluslar ijodkorlarni alohida ajratib yakka holda nomlash asosida, uni boshqalaridan farqlash ehtiyoji, yashirish, badiiy-estetik vazifalarni bajarish tufayli yuzaga kelgan lisoniy birliklardir. Borliqdagi mavjudotlarni umumlashtirib, tipiklashtirib nomlash (turdosh otlar) qanchalik zarur va muhim bo'lsa, bunday narsalardan bittasini alohida, yakka olingan holda nomlash (atoqli otlar) ham shunchalik zaruriy kommunikativ ehtiyojdir.

9. Atoqli otlar o'zi atab kelayotgan obyekt yoki narsa-hodisaning turli tiplarini anglatishiga ko'ra muayyan guruhga birlashadi. Bunday guruhlar uni tashkil qiluvchi atoqli ot tiplarining miqdoriga ko'ra hajman ulkan yoki kichik bo'lishi mumkin. O'z navbatida, antroponimlar o'z ichida taxalluslarga ajraladi.

10. Hozirgi o'zbek tili taxalluslarga nihoyatda boy bo'lib, ular bu til leksikasi tizimida o'ziga xos onomastik qatlamni tashkil qiladi.

11. Taxalluslar atoqli otlar oldiga qo'yiladigan lisoniy va onomastik talablar (semantik, nominativ, funktsional, strukturaviy)ga to'liq javob beradi. Chunki ular til onomastik tizimida ko'p davrlardan beri turg'un holda qo'llanib kelayotgan, onomastik birliklardir.

12. O'zbek tilidagi taxalluslarni to'plash va tadqiq qilish nafaqat onomastika sohasi uchun, balki o'zbek tarixiy leksikologiyasi, dialektologiyasi, shuningdek, etnolingvistika, sotsiolingvistika, adabiyot tarixi sohalari uchun ham qimmatli ma'lumotlar beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

I. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Islom Karimov asarlari

1. Karimov I.A. Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch. – Toshkent: Ma'naviyat, 2008. – 176 b.
2. Каримов И.А. Тарихий хотирасиз келажак йўқ. – Тошкент: Шарқ, 1998. – Б.
3. Каримов И. Ўзбекистон ХХИ аср бўсағасида: ҳавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. Т., Ўзбекистон, 1997. 326 б.

II. Asosiy adabiyotlar:

1. Абдуллаев .Ҳ. Хоразм адиблари. – Урганч, 1998.
2. Абдуллаев Ф. Етимология бўйича кузатишлар // Ўзбек халқ ижоди.Т., Фан, 1967. Б. 154-161.
3. Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. Илмий танқидий матн. Тузувчи: Ғаниева С. - Тошкент, 1961.
4. Алмаматов М. Тил тарихи дарсларида топонимик материаллардан фойдаланиш // Ўзбек тили ва адабиёти таълими. 2002. 6-сон. -Б. 12-15.
5. Атажонов А. Ж. Хоразм этнотопонимлари ва уларнинг луғавий асослари. ФФНА. Т., 1996. 27 б.
6. Авлакулов Й. Ўзбек тили ономастик бирликларининг лингвистик тадқиқи. НДА, Тошкент, 2012.
7. Бафоев Б. Кўҳна сўзлар тарихи. Т., Фан, 1991. 152 б.
8. Баёний. Шажараи Хоразмшоҳий // “Мерос” туркуми. – Тошкент: Камалак, 1991.
9. Бегматов Е. Ҳозирги ўзбек адабий тилининг лексик қатламлари. – Тошкент: Фан, 1985.
10. Бегматов Е. Истиқлол ўлкасининг топонимик сиёсати // ЎТА. Т., Фан, 1997. 3-сон. Б. 3-9; ЎТА. Т., Фан, 1997. 4-сон. Б. 7-9.

- 11.Бегматов Е. Жой номлари - маънавият кўзгуси.Т.,Маънавият,1998.64 б.
- 12.Бегматов Е. Ономастик сўз яшаш масалаларига доир // ЎТА. Т., Фан, 1965. 3-сон. Б. 53-58.
- 13.Бегматов Е., Жумаев А., Сатторов Г. Ўзбек ономастик терминологияси ва уни нормалаш проблемалари // Ўзбек тили терминологияси ва унинг тараққиёт перспективалари. Т., Фан, 1986. Б.8-10.
- 14.Бегматов Е., Улуқов Н. Ўзбек ономастикаси терминларининг изоҳли луғати. Н.,2006. 103 б.
- 15.Бегматов Е., Улуқов Н.М. Ўзбек ономастикаси. Библиографик кўрсаткич. Наманган, 2008. 166 б.
- 16.Бегматов Э.А. Ўзбек тили антропонимикаси. – Тошкент, Фан, 2013
- 17.Бекмуҳамедов Х. Й. Тарих терминлари изоҳли луғати. Т., Ўқитувчи, 1977. 184 б.
- 18.Бобир Заҳириддин Муҳаммад. Бобирнома. Т.,1960. 512 б.
- 19.Дўсимов З. Хоразм топонимлари. Т., Фан, 1985. 104 б.
- 20.Дўсимов З., Егамов Х. Жой номларининг қисқача изоҳли луғати. Т., Ўқитувчи, 1977. 174 б.
- 21.Дўсимов З., Тиллаева М. Жой номларининг сири. Хива, Хоразм Маъмун Академияси, 2001. 52 б.
- 22.Дўсимов З., Тиллаева М. Топонимика асослари. Т., 2002. 88 б.
- 23.Дониёров Х. Ўзбек халқининг шажара ва шевалари.Т.,1968.98 б.
- 24.Еназаров Т.Ж. Топонимларнинг етимологик таҳлилидан намуналар // Илм сарчашмалари. Урганч Давлат университети илмий-методик журнали. 2003. 2-сон. 94-97-бетлар.
- 25.Еназаров Т. Ж. Етимологик таҳлил турлари (сўз ва топонимлар мисолида) // География ва қадриятлар. Т., Университет, 2001. 180-184-бетлар.
- 26.Еназаров Т. Ж. Географик атамаларга етибор лозим // Бошланғич таълим. 2001 йил.4-сон. 11-бет.

- 27.Еназаров Т. Ж. Жой номларини таҳлил қилиш муаммолари // Мамлекеттик тил. Окутулушу жана изилдениши. Ош, 1998. 264-267-бетлар.
- 28.Ҳасанов Б. Навоий асарлари учун қисқача луғат. – Тошкент: Фан, 1993.
- 29.Ҳожийев А. Ўзбек тили сўз ясаиш тизими. – Тошкент, 2007.
- 30.Ҳусанов Н. XV аср Ўзбек адабий ёдгорликларидаги антропонимларнинг лексик-семантик ва услубий хусусиятлари. ФФДА. Т., 2000. 57 б.
- 31.Ҳожиев А. Тилшунослик терминларнинг изоҳли луғати. Т., Ўзбекистон Миллий Енциклопедияси, 2002. 164 б.
- 32.Ишаев А. Манғит сўзининг етимологияси ҳақида // ЎТА. Т., Фан, 1958. 2-сон. Б. 63-65.
- 33.Каримова Л. Ўзбек тилида топонимларнинг ўрганилиши. Т., Фан, 1982 . 96 б.
- 34.Лаффасий “Тазкирайи шуаро” Хоразм вилоят матбуот бошқармасининг Хоразм таҳрият нашр бўлими “Урганч 1992” 118 б.
- 35.Маҳмуд Кошғарий. Девону луғотит турк. И т. Т.,Фан,1960. 500 б.; ИИ т. Т.,Фан,1961.428 б.; III том. Т.,Фан,1963. 464 б.;Индекс луғат.Т.,Фан,1967. 544 б.
- 36.Маҳмудов Қ. Аҳмад Югнакийнинг "Ҳибат ул-ҳақойиқ" асари ҳақида. Т., Фан, 1972. 300 б.
- 37.Маллицкий Н. Г. Тошкент маҳалла ва мавзелари. Т., Ғ.Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти. 1996. 24 б.
- 38.Мамедов М. Халқ номлари жой номларида. Т.,Фан,1981. 46 б.
- 39.Мамедов Н. Г. О номинации орфографических объектов // ОУ. Т., Ўқитувчи, 1987. С. 44-45.
- 40.Миртожиев М. М. Тошкент сўзининг маъноси // Шарқ юлдузи. 2-сон. 1981. Б. 237-238.

- 41.Миртожиев М. Номлар ҳақида Ўйлар. Жой тарихини англасин // Тошкент оқшоми. 1990 йил 25 сентябр.
- 42.Мирзо Улуғбек. Тўқрт улус тарихи. Т.,Чўлпон, 1994.351 б.
- 43.Мўминова А. Ўзбек тилида мансаб ва унвон номларининг лексик-семантик таҳлили: Филология фанлари номзоди...дис. –Тошкент, 2000.
- 44.Муҳаммаджонов А. Хива атамасининг етимологияси ҳақида // ЎТА. Т., Фан, 1997. Б. 67-71.
- 45.Нафасов Т. Ўзбек номномаси. Қарши, Насаф, 1993. 154 б.
- 46.Нафасов Т. Ўзбекистон топонимикаси. Махсус курс программаси. Т.,1988. 22 б.
- 47.Нафасов Т. Ўзбекистон топонимларининг изоҳли луғати. Т., Ўқитувчи, 1988. 288 б.
- 48.Ўзбек тилидаги арабча ва форсча сўзлар луғати. – Тошкент:Ўқитувчи, 1996.
- 49.Ўзбекистон Миллий енсиклопедияси. Давлат илмий нашриёти. Тошкент. 2000.
- 50.Ўзбек шевалари лексикаси. Т., Фан, 1966. 454 б.
- 51.Ўзбек шевалари лексикаси. Т., Фан, 1991. 280 б.
- 52.Ўзбек тили лексикологияси. Т., Фан, 1981. 312 б.
- 53.Ўзбек тили грамматикаси.1-том.Морфология.Т.,Фан,1975.610 б.
- 54.Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 1-жилд.2006.
- 55.Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 2-жилд.2006.
- 56.Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 3-жилд.2007
- 57.Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 4-жилд.2008.
- 58.Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5-жилд.2008
- 59.Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Биринчи том. М.,Рус тили,1981.631 б.
- 60.Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Иккинчи том. М.,Рус тили,1981.715 б.
- 61.Очилов Е. Минг бир рубой. – Тошкент, Фан, 2009
- 62.Орзибеков Р. Ўзбек адабиёти тарихи. – Тошкент, Ўзбекистон ёзувчилар

- уюшмаси адабиёт жамғармаси нашриёти, 2006.– 272 б.
- 63.Қораев Т, Воҳидов Р. Таҳаллуслар. Ўзбекистон “Фан” нашриёти. – Тошкент, 1979. – Б.67.
- 64.Қораев Т. Воҳидов Р. Адабий таҳаллуслар ҳақида. – Тошкент, Ўқитувчи, 1978.– Б.55.
- 65.Қораев.Т, Воҳидов Р. Адабий таҳаллуслар ҳақида. Тошкент: Ўқитувчи, 1978.
- 66.Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг етимологик луғати. Биринчи том. – Тошкент:Университет, 2000.
- 67.Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг етимологик луғати. Иккинчи том. – Тошкент:Университет, 2003.
- 68.Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тили луғатининг туркий қатлами. Т., Университет, 2001.350 б.
- 69.Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг етимологик луғати. ИИ (араб сўзлар ва улар билан ҳосилалар). Т., Университет, 2003. 599 б.
- 70.Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг етимологик луғати. Т.,Университет, 2000. 600 б.
- 71.Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг қисқа етимологик луғати. Тўртинчи қисм. Т., Университет, 1999. 144 б.
- 72.Раҳматуллаев Ш., Миртожиев М., Қодиров М. Ўзбек тилининг қисқа етимологик луғати. Биринчи қисм. Т., Университет, 1997. 128 б.
- 73.Раҳматуллаев Ш., Қодиров М. Ўзбек тилининг қисқа етимологик луғати. Иккинчи қисм.Т., Университет, 1998. 108 б.
- 74.Раҳматуллаев Ш., Қодиров М. Ўзбек тилининг қисқа етимологик луғати. Учинчи қисм. Т., Университет, 1999. 142 б.
- 75.Таржумон – XIV аср ёзма обидаси. Т.,1980. 128 б.
- 76.Тиллаева М. Хоразм ономастик тизимида «Авесто» элементлари // Тил ва адабиёт таълими. Т., 2004. 2-сони. 95-96-бетлар.
- 77.Усмонов С. Ўзбек тилининг луғат состида тожикча-форсча ва арабча

- сўзлар// Навоийга армуғон. Тошкент:1968.
- 78.Ёқубов Шарифжон. Навоий асарлари ономастикаси. ФФНД. Т., 1994. 175 б.
- 79.Асқаров А. Ўзбек халқининг этногенези ва этник тарихи. Тошкент, “Университет”, 2007, 235-бет.
- 80.Охунов Н. Жой номлари таъбири. Т., Ўзбекистон, 1994. 86 б.
- 81.Охунов Н. Тил ва жой номлари. Т., Ўзбекистон, 1988.24 б.
- 82.Охунов Н. Топонимлар ва уларнинг номланиш хусусиятлари. Т., Фан, 1989. 56 б.

III. Qo‘shimcha adabiyotlar:

1. Буюк истеъдод соҳиблари. – Тошкент: Адолат, 2002.
2. Дўсимов.З . Топонимлардаги фонетик ҳодисалар. ЎТА, № 3, 1970.
3. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Тошкент, “Ўқитувчи”, 1980.
4. Каримов Ғ. Ўзбек адабиёти тарихи. – Тошкент: Ўқитувчи, 1975.
5. Қобулов Н. Хоразм адабий муҳити. Урганч, Хоразм:1992.
6. Қосимов Б. Миллий уйғониш даври ўзбек адабиёти. –Тошкент: Маънавият, 2004.
7. Ражабов Ў. Топонимик индикаторларнинг функционал-семантик хусусиятлари. НД. Тошкент, 2009.
8. Юсупов Й. Хоразм шоирлари. Тошкент: Ғафур Ғулом, 1967.

IV. Davriy nashrlar:

1. Авлакулов Й.И. Анемоним микроқўлами // Ўзбек филологиясининг долзарб масалалари Республика илмий-амалий анжуман материаллари.– Наманган, 2006. –Б. 239-241.
2. Авлакулов Й.И. Лақаблар ва тахаллуслар ҳақида мулоҳазалар // Личностно ориентированный подход к современному обучению. – Ташкент, 2008. – Ч.11. – С.133-137.

3. Авлакулов Й.И. Ўзбек антропонимлари ҳақида// Личностно ориентированный подход к современному обучению. – Ташкент, 2008. – Ч.10. – С.134-138.

4. Авлакулов Й.И. Ўзбек ономастикаси бирликлари кўламига доир //”Чет тилларни нофилологик олий ўқув юртларида Ўқитиш масалалари ва муаммолари” мавзусидаги илмий-амалий анжуман. – Бухоро, 2007. – Б.13-16.

5. Авлакулов Й.И., Бегматов Е.А. Ономастик кўлам тушунчаси // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 2007.– №3. – Б.17-21.

6. Бегматов.Е. Киши номларининг маъноларига доир. Ўзбек тили ва адабиёти масалалари. 6-сон, 1962. 50 – 54-б.

9. Дўсимов З. Шимолий Хоразм топонимларининг ясалиши // ЎТА. Т., Фан, 1965. 5-сон. Б. 75-82.

10. Дўсимов З. Топонимлар номинациясида нисбийлик тамойиллари // ЎТА. Т., Фан, 1984. 4-сон. Б. 12-15.

11. Дўсимов З. Топонимлар номинациясида позитивлик ва негативлик тамойиллари // ЎТА. Т., Фан, 1985. 2-сон. Б. 33-37.

12. Дўсимов З. Топонимларнинг ясалиши масаласига доир // ЎТА. Т., Фан, 1980. 5-сон. Б. 44-48.

V. Internet saytlari:

1. [www. Google.uz](http://www.Google.uz).
2. www.ziyo.com.
3. [www. Яндекс.uz](http://www.Яндекс.uz).
4. www.brocku.ca/english/courses/4F70/struct.html
5. www.ta'lim.uz
6. [www.talant.spb.ru/G`wald.html](http://www.talant.spb.ru/G`wald.html)
7. www.search.re.uz

Ilova

Dissertatsiyada tahlilga tortilgan taxalluslar ko'rsatkichi

Abdi

Abdulla Avloniy

Abdulla Alaviy

Abdulla Qahhor

Abdulla Qodiriy

Abdulazim Somiy

Abdurazzoq Bimiy

Ahsaniy

Ahmad Yugnakiy

Ahmad Yassaviy

Aflotun

Amin Umariy

Afzal Pirmastiy

Andalib

Ayyomiy

Amiriy

Atoiy

Avaz O'tar

Anbar Otin

Aziziy

Ashurali Zohiriy

Behbudiy

Beruniy

Bepul

Bexat

Binoiy

Bobur

Botu
Dilafkor.
Doiy
Devoniy
Donish
Durbek
Elbek
Fazliy
Faqiriy
Fazlulloh Almaiy
Feruz
Fitrat
Furqat
Gulxaniy
Hakim Nazir
Haqiriy
Habibiy
Havoyi
Haziniy
Hamid Olimjon
Hoji Muin
Hokiy
Haydar Xorazmiy
Hofiz Xorazmiy
Hoziq
Hiloliy
Huvaydo
Ibrat
Izzat Sulton

Inoyat
Jonmuhammad Joniy
Kamiy
Kamoliy
Komil Xorazmiy
Komil Yashin
Lutfiy
Mahzuna
Majlisiy
Maqsud Shayxzoda
Mirzo
Mirzakalon Ismoiliiy
Mutrib
Mashrab
Maxmur
Mirsiddiq Hashmat
Munis
Mushfiqiy
Muqimiy
Muznib
Miri
Mirzo Salimiy
Mirzo Sahbo
Mirzo Sodiq Munshiy
Mirkarim Osim
Mirtemir
Muhyi
Mujrim
Murido

Nadimiy
Nasafiy
Navoiy
Ne'matulla Muhtaram
Niyoziy
Nishotiy
Nisbatiy
Nodira
Nodim
Nuriy
Oybek
Oydin
Ojiz
Ogahiy
Otajon Hoshim
Partav
Parda Tursun
Qori Yusuf Muntazir
Qori Rahmattuloh Vozeh
Qoshg'ariy
Qutb
Quddus Muhammadiy
Rabg'uziy
Rahimiy
Roqim
Rog'ib
Rudakiy
Sadr ZIYO
Saidrizo Alizoda

Sayqaliy
Sayyid
Sakkokiy
Sayyodiy
Sayfi Saroyi
Sirojiy
Siddiqiy
Sidqiy
Sobir Abdulla
Solih
Sotim
Suhayliy
Sulaymon Boqirgʻoniy
Soʻfi
Sultoni
Sulton Joʻra
Sodiq
Saʻdiy
Siddiqiy
Shavqiy
Shohin
Tabibiy
Tavallo
Toshxoʻja Asiriy
Turdi Farogʻiy
Zavqiy
Xorazmiy
Xoja
Zebuniso